

Samiler-araplar ve Güney arabistan Devletleri

Doç. Dr. Neş'et Çağatay

Geçen yüzyılın sonlarına doğru Yemen'de *Ma'rib* bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmalar, bu bölgenin, Milâddan 10-15 yüzyıl önceye çıkan eski ve parlak bir medeniyete sahip olduğunu göstermektedir.

Eski Arap tarihçileri ve eski arap rivayetleri burayı yani Güney Arabistan'ın bilhassa *Yemen* dolaylarını, arap milletinin en eski ana yurdu olarak göstermektedirler ki aşağıda görüleceği üzere bu fikir ve söylentiler yeni zamanlarda yapılan jeolojik ve arkeolojik incelemelere uygun düşmektedir.

Tevrat rivayetlerine dayanan soy kütüğü bağlantısında Kahtaniler'den sayılan bu güneylilerin uygarlık alanında elde ettikleri başarıların ve incelemelerin, Adnaniler diye anılan, *Hicaz* bölgesine yerleşmiş İsmail oğulları üzerinde önemli etkiler yaptıkları bugün artık şüphe götürmez bir gerçektir. Kaldı ki kendileri, aralarında büyük ayrılıklar görmelerine rağmen bir topluluk ve bir ulus olarak ta, güneyli araplarla kuzeyli arapları kesin olarak bir birlerinden ayırd etmek zordur.

Eski tarihçilerin bir birinden çok değişik olan söylentilerine göre *Yemen*'de sayıları pek çok olan bövetler (barajlar)'den bazılarının, Miladın üçüncü yüzyılı başlarında veya biraz daha evvel yıkılması üzerine bir sürü arap kabileleri kuzeye doğru göç etmişler, bunlardan bir kısmı Gassaniler, Hîreliler, Kindeliler devletlerini kurdukları gibi, Huzae boyu *Mekke*'de, Evs ve Hazrec boyları *Yesrib* (Medine) de yerleşip, islâmiyetin yayılıp gelişmesindeki olaylara karışmışlardır.

Güney Arabistan tarihi, eski Sümer medeniyetinin ve Sümerlerden alıp devam ettirmiş olan Babil, Asur vesaire gibi *Mezopotamya*'da yaşamış yarı samî ve samî ulusların medeniyetlerinin izlerini takip etmek ve bu medeniyetin ne gibi değişikliklere uğradığını, kimlerden kimlere aktarıldığını takip etmek bakımından çok önemlidir. Ayrıca islâmiyetin ortaya çıkışına kadar devamlı ve gelişkin bir ticarî alış - veriş sürdüren *Mekke*'nin bu ticaret yoluyla her türlü fikir mahsulleri taşıyıcılığını yaptığı da söz götürmez bir olaydır. Bu itibarla Güney Arabistan tarihi kuzey Arabistan tarihi gibi islâm tarihi ile bölünmez bir bütün teşkil eder. Bunun için şimdi burada samiler'in ana yurdunu ve yayılışlarını, ilk samî toplulukları gözden geçirdikten sonra, islâmiyetten önce Güney Arabistan'da kurulmuş olan devletleri inceliyeceğiz.

Samilerin ana yurdu ve yayılmaları:

Tevrat hikâyelerine dayanan eski kitaplarda, ikinci Âdem diye de anılan Nuh Peygamberin (1) oğlu Sam soyundan üredikleri bildirilen fakat genel ola-

(1) Nuh peygambere, tufanda (Nuh Tufanı) mahv olan insan soyunun, onun çocuklarından türediği kabul edildiğinden «ikinci Âdem» denir.

rak konuştukları dilin temellerinin hepsinde bir olmasından veya birbirine çok benzemesinden dolayı samî uluslar adı verilen toplulukların baş tipini Araplar teşkil eder.

Bu samî toplulukların ilk defa nereden çıkıp nerelere yayıldıkları hakkında bir çok görüşler ortaya atılmıştır. Bugün genel olarak kabul edilen fikre göre, *Mezopotamya*, *Suriye* ve *Filistin*'e samî bir ülke çehresi veren yayılmalar, *Arabistan*'dan kuzeye çıkmış samî kavimler tarafından yapılmıştır.

Jeoloji bilginlerinin, buzullar devrinden hemen sonra, *Arabistan*'ın bugünkü kum çölleri ve kurak bölgeleri yerinde sık ve geniş ormanların, büyük ırmakların bulunduğu, iklim şartlarının insanların üreyip çoğalmasına elverişli olduğu, fakat buzulların kuzey sınırı daha yukarıya gidince, *Orta - Asya* ve *Büyük - Sahra*'da olduğu gibi *Arabistan*'da da yavaş yavaş kendini duyuran bir kuraklık çağının başladığı yolundaki mütalâaları bu görüşü desteklemektedir.

Esenlik içinde yaşamaya ve üremeğe elverişli bir iklimin hüküm sürdüğü çağda Arap Yarımadası'nın güney ve orta kesimlerinde gittikçe çoğalan samîler, kuraklık başladıktan ve yaşama şartları zorlaştıktan sonra, yavaş yavaş çölleşen *Arabistan*'ın, eski çağlarda alabildiğine çoğalmış olan insan yığınlarını besleyebilme kabiliyetini kaybetmesi üzerine, milattan önce üçüncü bin'in başlarından itibaren, yarımadanın ortasından dışına doğru, *Afrika*'ya (*Habeşistan* ve *Mısır*'a), *Mezopotamya*'ya ve *Suriye*'ye akmağa başlamışlardır ki bu göç yürüyüşleri, tarihte derin izler bırakacak kadar büyük topluluklar halinde ve sürekli olmuştur.

Önce kuzeye çıkan, askerî ve siyasî birlikten mahrum bulunan bu göçmen topluluklarından bir kısmı, Sümerler'in muntazam ve düzenli kuvvetleri ve çok daha gelişkin savaş araçları karşısında, sınırları zorlayarak geçemediler, Fırat nehri boylarında göçebe bir halde epey bir zaman dolaşmak zorunda kaldılar. Sümer sitelerine ancak zamanla, işçi veya ücretli askerler olarak girebildiler. Sonraları, yüzyıllar geçtikçe çoğaldılar, Sümerlerin uygarlık ve savaş yöntemlerini öğrendiler ve, uygarlık, rahatlık ve bunların meydana getirdiği gevşeklik sonunda savaşçılık kabiliyetlerini elden çıkararak efendilerine karşı koyacak kadar kuvvetlendiler; yer yer ve zaman zaman ayaklanmaya başladılar. Ardi arkası kesilmeden boyuna gelen soydaşları ile kuvvetlenen bu sonradan gelme uyruklar, sonunda aşağı *Mezopotamya*'nın yukarı kesimini yani sonradan Akadlar Memleketi adını alan bölgeyi Sümerler'in elinden koparıp aldılar ve bu başarıları aşağı yukarı milattan önce 2725 yıllarında *Sinear*'a hâkim olmalarıyla sonuçlandı (2). Bu zamandan başlayarak *Akad bölgesi*, güneyden akıp gelen samî dalgalarıyla dolmağa başladı. Milattan önce 2050 yıllarına doğru, Elamlıların *Kalde*'yi istilâ etmeleri, burada yoğunluk peyda eden samî kabilelerden bir bölüğünün kuzeye doğru çekilmelerini ve *Subartu* denilen yukarı *Mezopotamya*'ya yayılmaları sonucunu doğurdu. Buralarda *Orta Asya*'lı Subari boylarıyla karşılaştılar ve bunlara ait *Asur*, *Ninova* gibi sitelere yerleşmeğe başladılar. Subariler'le bu samîlerin karışmasından *Ön-Asurlular* denen melez kavim ortaya çıktı ki bunlar milattan

(2) Bu durum Tavratta (sayılar) bahsinin XXIV. babının 20. âyetinde «kavimlerin ilki» diye sayılan Amalek kavminin bulunuşu, M. Ö. 3000 - 2500 yılları arasında *Arabistan* dışında yazılmış yazıtlarla belirtilmiş bulunuyor. *Mısır*'ı istilâ eden ve burada XV - XVII. sülâleyi kuran *Şaso* (Hiksos) ların bu Amalika kavminden oldukları tahmin ediliyor. Samîlerin ana yurdu konusunu Dr; Ali Cevat gayet iyi incelemiştir; bak. Tarih ül-Arab kabl el-İslâm, Bağdad, 1951. I. 150 vdd.

önce 2000 yıllarına doğru, yukarı *Dicle* ve *Zab* nehirleri dolaylarına kadar uzanmış bulunuyorlardı.

İlk Samî Devletler

Akad İmparatorluğu:

Hakikatte halis samî bir kavim tarafından kurulmuş olmamakla beraber, öteden beri samî sayılan bu imparatorluk, *Sinear*'in ilk sakinleri olan Sümerler'le, sonraları buralara geldiklerini gördüğümüz samilerin karışmasından doğmuş melez bir kavim tarafından milattan önce 2725 yıllarında, eski çağlar tarihinin büyük şahsiyetlerinden Sargon (Şarrukin) (3) tarafından kurulmuştur. Sümerler'in hâkim oldukları bölgeleri ele geçiren samî kavimlerin kurduğu ilk siyasi birlik sayılan bu devlet milattan önce XVI. yüzyıl ortalarında dördüncü Uruk şehri hâkimi Ur - Nig tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Birinci Babil İmparatorluğu:

Mezopotamya'da Sumu-Abum idaresinde Babil baş şehir olmak üzere milattan önce 2225 yılında kurulan bu samî devletin meşhur hükümdarı, kendi adıyla anılan kanunu (*Hamurabi Kanunu*) düzenliyen Hamurabi'dir. Bu hükümdar milattan önce 2003-1961 yılları arasında hüküm sürmüştür. Hamurabi, *Mari* sitesi dolaylarıyla *Asur ili* de dahil olmak üzere bütün *Subari*'yi, *Elam*'i, *Amurru*'ya kadar olan bütün ülkeleri ele geçirerek büyük Akad İmparatorluğu'nu diriltmiştir. Bu başarısı kendine, Sümer - Akad kralı, dört iklim hükümdarı, acun imparatoru gibi ünvanlar kazandırmıştır.

Hamurabi, Tevrat'ta Hz. İbrahim'in *Ur* şehrinde çıkışı sırasında hükümdar bulunan *Sinear* kralı veya Babil Nemrudu Amrafel diye zikir edilmektedir ki bu halde İslâm an'anesine göre İbrahim peygamberi ateşe attıran Nemrud'un, Hamurabi olması gerektiği söylenebilir. Eski söylentilere dayanılarak yapılan hesaplara göre Hz. İbrahim'in (4) *Nuh Tufanı*'ndan 1264 sene sonra doğduğu, *Nuh Tufanı* hikâyesine milattan önce dördüncü binin sonlarına ait olayları anlatan Sümer tabletlerinde (*Gilgames Destanı* şeklinde) raslandığına ve İbranîler'in Hz. İbrahim idaresinde *Mısır*'a gidişleri de XXII. Fir'avun sülâlesi devrinde M. Ö. 2000-1970 yılları arasında vuku bulduğu kabul edildiğine göre Hamurabi ile İbrahim peygamberin çağdaş bulunmaları işi tarihî olaylara uyar görünmektedir.

Birinci Babil İmparatorluğu M.Ö. 1806 yılına kadar parlak devrini yaşadıktan

(3) Şarrukin'in hayatı hakkındaki efsane, Hz. Musa'nın (hayatı aşağı yukarı M. Ö. XIII. yüzyıl) hayatına çok benzer. Agade şehrinde doğmuş olan Şarrukin (Sargon) fakir ve kimsesiz bir kadın olan annesi tarafından bir sepet içine konarak Fırat nehrine bırakılmıştır. Aynı şehirde oturan bir bahçevan, sepeti nehirde görüp almış ve onu evlat edip büyütülmüştür. Şarrukin bahçevanın yanında cesur, gözü pek, azimli, yakışıklı ve kuvvetli bir genç olarak yetişince Agade tanrıçası Ammunit kendisine âşk olmuş sevgi ve korumasıyla onu Sumerlilerin, saç ve sakalları ni uzattıkları için «kara başlar» lakabını verdikleri samiler hükümdarlığına yükseltmiştir.

(4) İbrahim peygamberin babası Azer (veya Tareh), anası Uşa'dır. O, kardeşinin oğlu olan ve Sodom (Lüt gölü kıyısında) bölgesine peygamber olarak yollanan Lüt peygamberle çağdaştır. Babasıyla birlikte Keldaniler ülkesinden çıkıp Harran'a geldiler. Babası burada ölünce kendisi Ken'an eline geldi yerleşti, ora halkının ruhani ve dünyevi reisliğini eline aldı. Bir kuraklık yılında Mısır'a gidip geldi. Ziraatçılık alanında çok bilgisi vardı; hesap ve kozmografya bilgisi de fazla idi. Bak. Abbas Şusteri Mehrin, Hâtem ün-Nebiyin, Teheran 1324 (H. ş.), ss. 22 vdd.

sonra son hükümdarı Şamsuditana zamanında *Doğu-Anadolu*'dan inen Etiler tarafından yıkılmıştır.

İkinci Babil İmparatorluğu:

Gene *Babil* Başşehir olmak üzere M.Ö. 626 yılında Nabu-Polassar tarafından kurulmuş ve parlak devrini, bu hükümdarın oğlu ünlü Nabu-Kodonosor (Bihtun-nasar) devrinde yaşamıştır. İdareyi, oğlu Bel-Sar-Utsur (Baltazar)'un eline bırakmış beceriksiz son Babil hükümdarı Nabomid'den (saltanatı: M.Ö. 556-538) memnun olmayan halk, *Medler*'den sonra idareyi ele almış olan Anzanlı Akamanişler sülâlesinin ünlü hükümdarı Kurus'u (saltanatı: M.Ö. 559-529) bir kurtarıcı olarak bekliyorlardı. Kurus, *Batı-Anadoludaki Lidya* hükümdarı Krezüs'ü (saltanatı: M. Ö. 580-545) yenip devletini sona erdirmişti. Kurus M.Ö. 538 yılında *Babil'i* işgal edip devleti ortadan kaldırdı ve İkinci Babil Devleti'nin ünlü hükümdarı Nabu-Kodonosor (saltanatı: M.Ö. 604-562) (5), M. Ö. 586 yılında *Kudüs*'ü feth, hükümdarı Sedekiya'yı öldürerek Yahudileri tutsak etmesiyle o zamandan beri *Babil*'de tutsak bulunan İsrail Oğullarını serbest bıraktı ki böylece, Yahudilerce uğursuz bir tarih hadisesi sayılan *Babil tutsaklığı* sona ermiş oldu.

Asur Kırallığı:

Ne zaman kuruldukları tam bir kesinlikle bilinmemekle beraber M.Ö. 1280-1260 yılları arasında hüküm süren birinci Salmanasar zamanında büyük bir varlık gösterdiler. Asurlular ikinci Adadnarari (Saltanatı: M.Ö. 911-891) zamanında *Babilonya* üzerindeki hakimiyetini kabul ettirdi. İkinci Assurbanipal (saltanatı: M. Ö. 884-859) ise *Akdeniz*'e ulaştı ve *Fenike* şehirlerini himayesi altına aldı. Bu devletin bundan sonraki büyük şahsiyeti ikinci Sargon'dur. Bütün *Ön-Asya*'ya sahip olan ikinci Sargon (saltanatı: M.Ö. 722-705) imparatorluğu düzene koydu. Korkutma ve yıldırma usulü devletin bir prensibi gibi devam ettirildi; M.Ö. 722 yılında başşehirleri *Kudüs* olan Yahudi devletiyle başşehirleri *Kudüs* gibi bir kara ticareti merkezi haline gelen *Sameriye* (Samarie) şehri olan İsrailiye devleti, arasındaki kanlı boğuşmalardan faydalanmış, bunlardan İsrailiye hükümeti, Yahuda devletini sıkıştırıp kötü duruma düşürdüğünden, çaresiz kalan Yahuda hükümdarı Asur kralı ikinci Sargon'dan yardım istemiş, Sargon *Asur* ordularıyla *Suriye*'yi geçerek *Sameriye* üstüne gitmiş şehri kuşatıp Mısır firavunu ile iş birliğine çalışan hükümdarı esir ve şehri harap etmişti. Halkını kaldırıp başka yere sürerek yerlerine Babilîler, Araplar ve Hititleri yerleştirdi. Bu şekilde bir yerin halkını sürüp yerlerine başkalarını getirme işi yenilmiş milletin direncini kırmak için metodlu bir şekilde tatbik edilen bir âdetti. Direnmeksizin hemen tâbi olan yerli kralar *Ninova*'nın uyuğu oldular; öldürülen diğer kralar yerine de Asurlu valiler tayin edildi ve Asur ülkesine katıldılar Fırat nehrinin kilid noktası olan *Karkemiş*'e sürülen yerli halkın yerine asurlular yerleştirildi. Kıbrıs kralı *Asur*'a bağlı bir kiralık oldu. *Sur* hariç bütün *Suriye* kıyıları *Sayda* kralının idaresinde bir uyruk kiralık halinde birleştirildi. Sargon *Babilonya* kralı unvanını aldı. *Ön-Asya*'ya önem verildi. Yılda bir kaç mahsul veren bir ziraat yapmak için

(5) Bu Nabukodonosor, Mısır firavünü Nêhao'yu (saltanatı: M. Ö. 609 - 594) M. Ö. 605 yılında, daha babası Nabupolassar'ın veliahdî iken Kadeş meydan savaşında yenmişti.

kanallar, su depoları yapıldı. Memleket içinde ticari değiş-tokuşu artırmak için pazarlar düzene kondu. Fenikeliler ve Kıbrıslılar tarafından yapılıp organize edilmiş bir armadanın hizmete sokulduğu *Basra Körfezi*'ndeki deniz ticareti canlandırıldı. Bütün imparatorlukta büyük işlere girişildi. *Ninova*, hayvanat ve nebatat bahçeleri kurulmak suretiyle büyük bir başşehir oldu. Muazzam bir kütüphane, Sargon'un arattığı bütün Babilonya kitaplarını kendinde topladı. Kırallık sarayı Babilonya biçimine göre yapıldı. Devlet idaresi Babilonyalı kâtiplere verildi. Sargon Babilonya'da, takvimi, tartı ve ölçüyü, bilim ve hukuku düzenledi. Böylece yüz yıl içinde yep-yeni bir anlayışta muazzam bir kara imparatorluğu kurulmuş oldu. Sargon, imparatorluğu, *Mezopotamya-Basra Körfezi-Suriye* mihver olmak üzere bir iktisadî birlik haline getirmeye çalıştı. Fakat bu ekonomi düzeni ayakta duramadı; zira bu iktisadî düzenin ayakta durabilmesi, *Hind* ve batı dünyası ile ilgili milletler arası bir mal değiş-tokuşuna dayanıyordu ki, bu iki faktörü *Ninova* kırallığı daima kendi elinde tutamıyordu. Gittikçe zayıflayan devlet M.Ö. 612-609 yılları arasında yapılan savaşlarda iyice kuvvetten düşerek son Asur kralı Asur-Ballit devrinde Med kralı Keyaksar ile ikinci Babil devleti hükümdarı Nabu-Polassar birleşip, Asurlular'ın başşehri olan *Ninova*'ya yaptıkları saldırı sonunda ortadan kalkmıştır. İki müttefik devlet ortak zaferlerinden sonra aralarında anlaşmış Medler, asıl Asur İli'ni, Babilliler de *Sinear*'ın geri kalan parçasıyla *Suriye*'yi ülkelerine kattılar (6).

Buraya kadar saydığımız devletler, *Arap-Yarımadası*'ndan kuzeye çıkan kavimlerle *Mezopotamya*'nın samî olimyan ilk sâkinlerinin yüzyıllarca süren ortak yaşayış ve nesil karışımları sonunda çeşitli yerlerde ve zamanla türeyen samî kavimlerdir. Arap, Yahudî, Arâmî, Süryanî, Fenike ve Hıbeş dillerini konuşan halkın da dahil bulunduğu bu samî topluluklar (7) bu ilk devirlerden hemen sonra ayrı ayrı milletler halinde dağıldılar, yurt tuttular. Şimdi burada samîlerin baş tipi sayılan ve islâmiyetin aralarında ortaya çıkıp yayıldığı arapların (8) islâmiyetten önceki siyasal ve toplumsal hayatlarından kısaca bahsedeceğiz. Arap soyundan olan en eski devletler, yarımadanın hemen hemen en verimli ve en güzel iklîme sahip yerlerinden biri olan Yemen bölgesinde kurulmuşlardır. Şimdi burada, Yemen'de kurulmuş olan bu eski arap devletlerini gözden geçireceğiz:

Main (Mina) devleti (aşağı yukarı M. Ö. 1400-700):

Arap soy bilgileri en eski arap halkının Âd, Semud ve İmlik yani Ama-

(6) Jacques Pirenne, *Les Grands Courants de L'histoire Universelle*, Neuchatel, 4. bası, 1947, I, 91 vdd. M. Ş. Günaltay, *Yakın Şark*, Ankara, 1937, ss. 552 vdd.

(7) Samiyat bilgileri samî dilleri gurubunu dört kısma ayırırlar: 1-Doğu samî dilleri: Babil ve Asur dilleri. 2 - Kuzey samî dilleri: Amurru ve Aram dilleri. 3 - Batı samî dilleri: Ken'anca, İbranca, Moabca ve Fenike dilleri, 4.- Güney samî dilleri: Main, Seba, Habeş, Arap ve Mühze dilleri. Bak A. Cevat, *Tarih ul-Arap Kabl el-İslâm* Bağdad, 1951, I, 150.

(8) Arap kelimesi tarihte ilk defa Babillilerin Amurru (batı halkı = Fırat nehrinin batısında olduklarından) dedikleri mntakada oturanlara Arıbi (batılı) şeklinde verilen bir addir ki samî dilindeki badiye kelimesine tekabül eder. Mısırlılar ise çöl halkı anlamına olarak Şaso, İbraniler doğu halkı derlerdi. Bundan önce adı geçen eser, I. 169 - 185, Muhammed Mebruk Nafi, *Asru ma Kabl el-İslâm*, Mısır, ikinci baskı, 1952 ss. 15 vdd. ve C. Zeydan, *el-Arap Kabl el-İslâm*, Kahire, 3. Bası, 1939, ss. 34 vdd.

lika (9) olmak üzere bugün ortadan kalkmış topluluklar olduğunu kabul ederler; bu itibarla bunlara asil araplar manasına arab al-arba derler. Şüphesiz bu bilgilerin bu konudaki bilgilerinin büyük bir kısmı Tevrat hikâyelerine dayanır. Amalika'nın, Mısırdaki 15-17. sülâleyi teşkil eden Sasolar'ın yani Hiksoslar'ın cedleri olduğu da sanılmaktadır.

Gene bu bilgilere göre, güneye inmîş olan Nuh'un torunlarından Kahtan (veya Yaktan)'dan (10) türemiş toplulukların arap al-arba'larla karışmalarından, arab al-musta'ribe denen ve Yemende hüküm sürmüş eski Main (veya Minâ), Saba', Humyer ilah. gibi devletler meydana gelmiştir. bu yüzden bu güneyli devletlere Kahtanlılar denir. *Hicaz bölgesi* araplarının da İbrahim Peygamber oğlu İsmail Peygamberin torunlarından Adnan'ın soyundan üredikleri kabul edilir. Bu yüzden bunlara da Adnanlılar, veya aynı soydan olan Maad'a veya Nizar'a nisbetle Maadlılar veya Nizarlılar denir.

Arapların güney arapları veya kuzey arapları diye ikiye bölünmüş olmaları kesin bir olaydır. Ancak Hz. Muhammed'den çok evvel kuzey taraflarında çoktan yerleşmiş Yemenli araplar bulunduğu gibi güneye yerleşmiş Adnanlı araplar da vardı. Yemenlilerin kuzeye çıkıp yerleşmeleri Yemendeki sedlerden bazılarının yıkılması üzerinedir.

Mısır, Babil, Asur, İbrani, Yunan, Roma yazılı eserlerinden faydalanılmadığı çağlarda eser yazmış olan eski arap tarihçileri *Maan* (sonraları Main şeklinde telâffuz edilmiştir) kırallığı, yahut başka bir deyimle Mina devleti hakkında tek bir kelime dahi bahs etmemektedirler. Hemdani'nin «*Kitab ül-İklil*» adlı eserinde Yemende sadece *Main* ve *Brakş* adlarıyla kaydettiği iki mahfed'den bahs edilmiştir (11). Zamanımızda oryantalistlerin keşifleriyle tarihleri iyice aydınlanan ve başşehirleri Karnus olan bu devlete dair eski Yunan tarihçilerinden Strabon, Plinius, Dionisyos ve Batlamyos pek çok bilgi vermişler, fakat buna rağmen tarihçiler Main'in neresi olduğunu bir türlü kestirememiş bu devlete ait hiç bir eser ve ören bulamamışlar, hatta bazıları Yunanlıların *Minaei* sözüyle Mekke yakınındaki *Mina*'da oturan halkı kastettikleri zannında bulunmuşlardı; fakat ünlü oryantalist Joseph Halevy 1869 yılında *San'a*'nın doğusunda (Cof güneyinde) *Main* şehni örenini bulduktan sonra bütün şüpheler ortadan kalkmıştır. Daha sonra Edward Glaser ve başkaları tarafından yapılan inceleme ve kazılarda yüzlerce yazıt bulunmuş ve bunlar sayesinde eski yunan yazarlarının bahs etmedikleri Mainliler hükümdarlarının ve tanrıların adları, halkın âdetleri ve yaşama durumları tesbit edilebilmiştir.

Milâttan 2000 yıl evvel eski Babil yazıtlarında *Magan* veya doğu arabistanda *Manium* adlı bir kıralın adı geçer. *Magan* kelimesi arapçadaki *Maan*'in sumerdeki şekli gibi görünüyor. Yazıtlarda *Maan* ile birlikte, daha ötede bir *Meluh* di-

(9) Son yıllarda yapılan incelemelerle milâttan 3000-2500 yıl önce Sumerler'in; kendilerinden tapınakları için taş, maden ve kereste aldıkları Meluh kavminin ve Tevrat'ta sayılar XXII, 20 de adı geçen Amalek kavminin de bu Amalika olduğu Sumer tabletlerinin ifadeleriyle açıklanmıştır. C. Zeydan, bundan evvelki notta adı geçen eseri, ss. 50 - 57. ayrıca, Ali Cevad, Tarih ül-Arap Kabil el-İslâm, I, 263.

(10) Kahtan b. Âbir b. Şalih b. Erfahşad b. Sam b. Nuh.

(11) Hemdani, El-İklil min Ahbar el-Yemen ve Ensabı Humyer, Muhibbuddin el-Hatib neşri, Kahire, 1368, ss. 61, 91. Aynı yazarın 1931 de Bağdad'da basılan aynı addaki eserinin 3. cüzünde, ss. 46, 124 - 128;

yarından bahs edilmektedir ki bu bölgenin, orta ve kuzey-batı arabistanı içine almış olması düşünülebilir. Sümerler, gerek *Maan*'dan gerekse *Meluh*'tan, tapınaklarının yapımı için kereste, taş, maden gibi şeyler alıyorlardı.

Mainliler'in dini, siyasi ve içtimai hayatlarına, hükümdar ve tanrıların adlarına dair yazıtlardan çıkarılan bilgiye göre bunları, İrak Amalikasından yani çöl Aramlıları'ndan saymak ihtimali daha kuvvetli görülüyor; çünkü çöl Aramlıları birinci Babil devletinin ortaya çıkışından önce *Arap Yarımadası*'nın yukarı taraflarında oturuyorlardı. Bunlardan bir bölüğü sonra Babil bölgesine yayılıp Birinci Babil Devleti'ni teşkil ettiler. Son ihtimale göre Mainliler'in dip dedelerini de bu işte ortaklığı olan kabileler arasında sayabiliriz. Bu takdirde *Mezopotamya* bölgesinde Birinci Babil Devleti yıkıldıktan sonra (M.Ö. XIX. yüzyıl sonları) Mainliler'in dip dedeleri oralardan çekilerek kendi medenî ölçülerine uygun bir yaşama yeri bulmak üzere *Arabistan*'ın güneyine inmiş yerleşmiş olabilirler ki bu yeni yurtlarında yerleştikten sonra *Mezopotamya*'da olduğu gibi saraylar, mahfedler teşkil etmişlerdir ve çevrenin gerekliliğine uyarak ticarete başlamışlardır. Ticari hesaplarını veya siyasal bağımsızlıklarını derleyip düzenlemek için alış-veriş bakımından kendileriyle tanışıklık peyda ettikleri Fenikeliler'in ebced harflerini kullanmağa başlamışlardır. Bunların çivi yazısını bırakıp *Fenike yazısını* kullanmağa başlamalarının sebebi Fenike yazısının daha kolay ve ticaret işlerinde yaygın bir durumda oluşu idi. Fenike yazısı Mainliler elinde gelişmiş ve bu gelişmeden Himyerli yazısı ortaya çıkmıştır. Seba yazısıyla *Habeş yazısı* da sonradan Mainliler'in bu yazısından alınmıştır.

R. Dussaud'ya göre Main yazıtlarının yazılış tarihleri M.Ö. 800 yıllarını pek geçmemekle beraber Hommel, Otto Veber, Wincler gibi bilginler Mainliler'in Milâttan (1400) yıl evvel Yemende medeniyet kurmuş bir devlet olarak kabul edilebileceği fikrindedirler. Bunlar, ileride söyleyeceğimiz üzere Fenikeliler gibi çalışmalarını ticarete dayayan bir devlet idiler. Bu maksatla ta kuzeye *Akabe Körfezi* dolaylarına kadar çıkmışlar ve *Medyen* (Midian)'ı koloni yapmışlardır. Gene bunların, *Mehre* adı verilen güneydeki günlük sahillere aldıkları Arabistan ürünlerini ve Hindistan ile Çin'den gelen ticaret mallarını Suriye *Filistin* (Ebir-Nari)'e, Mısır'a, Asur ülkelerine götürüp sattıklarını biliyoruz. Bunların ilk başşehirleri *Main* idi. Daha sonra bu başşehir Strabon'un bildirdiklerine bakılırsa Karna'ya çevrilmiştir (12). Hemen şimdi inceliyeceğimiz gibi Yemen'de bu devletten sonra Sebalılar devleti kurulmuştur. Sebalılar'ın devamını da Himyerliler teşkil etmişlerdir. Yukarılarda söz açığımız buralarda yapılan son arkeolojik araştırmalarda ele geçen yazılı taşlardan anlaşıldığına göre bu devletler aynı halk topluluğunun vücuda getirmiş olduğu devletler olup, devlet adının değişmesi sadece saltanat süren hükümdar soyu değişiminden ibarettir. Main devletinde kiralık babadan oğula geçiyordu.

Bu devlet, daha doğru bir deyimle bu hükümdar sülâlesi siyasi erkini ne zamana kadar devam ettirdi? Bu soruya kesin ve açık bir cevap vermek çok güç görünüyor. Fakat her halde M.Ö. VII. yüzyılın başından evvel ortadan kalkmışlardı; esasen Mainliler'in son çağlarıyla Sebalılar'ın ilk çağı birbiriyle karışmış durumdadır. Bu devirlere ait yazıtların incelenmesi Mainliler'in milâttan önce 750-650 yılları arasında sona ermiş olduğunu göstermektedir.

(12) Main devletinin Main şehrinden sonra başşehri olan Karnavu ve Yasil, güney Arabistandaki Cofta San'a'nın kuzey doğusunda ve Marib'in kuzey batısında bulunmuş olmalı.

Sebalılar Devleti (M.Ö. 700-115) (13):

Eserlerinde doğru olsun söylenti halinde olsun Mainliler hakkında tek kelime ile dahi bilgi vermiyen Arap yazarları Sebalılar'dan örtülü bir şekilde bahs etmişlerdir. Eski Yunan tarihçileri Yemen dolaylarındaki Mainliler, Sebalılar, Katabanlılar, Hadramavtlılar, Karililer'den bahs etmekle beraber, hükümdarlarının adları hakkında bir şey dememişlerdir. Yalnız Strabon, *Sebalılar*'ın sosyal ve ekonomik durumlarına dair bilgi vermiş, başşehirlerinin *Maryaba*, yani *Ma'rib* şehri olduğunu söylemiştir. Sebalılar'ın asılları da Mainliler'inki gibi kesin surette hal edilmemiştir. Arap yazarları Sebalılar'ın, Tevratta Nuh'un oğlu Sam torunlarından Yaktan ile aynı şahıs olduğunu kabul ettikleri Kahtan'dan indiklerini iddia ve bunlara arab-ı mutaarribe adını verirler (14). Arap tarihçilerine göre Kahtan, Yemen halkının dip dedesidir. M.S. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Yemende yapılan araştırmalarda ortaya çıkan Main yazıtlarında Sebalılar, Havlan adlı başka bir kabile yanında, daha Yemen kuzeyinde dolaşan ve Necran'da Akabe körfezi dolaylarında bulunan Petra yakınındaki Maan şehrine (bugünkü Ürdün kralığı güney sınırlarında) giden yol üstünde, baskınlar yaparak ticaret kervanlarını rahatsız eden göçebe bir aşiret gibi gösterilmektedir.

Asur kralığı çağına ait yazıtlarda da M.Ö. 700 yıllarına doğru Yis-i-amara adlı bir Seba kralı'ndan bahs ediliyor. Bu belki eski Seba devrinde de rastladığımız rahip-kıralardan biridir. Asur kralı ikinci Sargon (saltanatı: 722-705) devrine ait olan bu yazıtta kral Sargon'a, cizye veren uluslardan söz ederken bu Seba kralı Yis-i-amara da sayılıyor. Bu kayıt ikinci Sargon'un Yemeni ele geçirdiğini isbat etmez. Böyle olduğuna yani Yemeni ele geçirdiğine dair hiç bir belge yoktur. Seba devleti, Fenikeliler gibi ticarî bir hükmetti. Kuzey Arabistan ticareti bunların ellerinde idi. Yemenden kalkan ticaret kervanlarının kuzey Arabistan yoluyla Akdeniz kıyılarına geçebilmeleri ve bilhassa o zaman çok önemli bir ticaret mahreci olan Gazze'ye ulaşabilmeleri için bütün o bölgelere hâkim olan ikinci Sargon'dan izin almaları veya para ödemeleri gerekiyordu ki adı geçen ve cizye veren devletleri sayan belgenin mahiyeti bu olmalı. Bu Seba kralı o zaman herhalde Orta Arabistanda oturuyordu.

Öte yandan söylentilerin İsnail kralı Süleyman'la (saltanatı: M.Ö. 973-933) çağdaş gösterdiği Seba Melikesi hikâyesi tarihî olaylara pek uygun düşmemektedir; yahut da bu Belkis, Seba melikesi değil belki Asur yazıtlarında adları geçen ve kuzey Arabistanda yaşamış olmaları muhtemel bulunan Arîbi kraliçelerinden biridir. Yemen'de Belkis adlı kraliçeye Himyerliler devrinde Belkis binti Hedhad adı altında ve milâdî 330-345 yılları arasında hüküm sürmüş olarak görüyoruz ki hıristiyanlığa yeni girmiş olan Habeşlilerin Yemene saldırıları bunun zamanında vuku bulmuştur. Bu kadınla bundan 13-14 yüzyıl önce yaşamış olan İsrail kralı Süleyman arasında bir ilgi olamaz; Yemendeki Seba devleti en erken M.Ö. VIII. yüz yılda kurulduğuna göre aşk hikâyeleri dillere destan olan Belkis'in Seba melikesi

(13) C. Zeydan bu devleti M. Ö. 850-115 yılları arasında yaşamış kabul ediyor, el-Arap Kalb el-İslâm, ss. 111.

(14) İbn-i Hişam sıraladığı soy kütüğünde Sebalıları ve onların devamı olan Himyerlileri «Kahtan oğlu Ya'rub oğlu Yeşub oğlu Sebe' oğlu Himyer kabilesi» şeklinde kayd ediyor ve «buradaki Sebe'in adı Abdüşşems idi. Araplarda ilk Sebi yani yağma, Abdüşşems tarafından yapıldığı için kendisine Sebe' lâkâbı verilmiştir» diyor. Sire, Kahire, 1936. I, 11. Burada adı geçen Himyer'in bir adının da Arencec olduğunu kayd ediyor. Aynı eser, I, 20.

olması bile uzaktır (15).

Yemen'de ortaya çıkarılan yazıtlardan bir çok Seba hükümdarı adı öğrenilmiştir. Bu ad ve lâkapların karşılaştırılmasından, Sebalılar'ın evvelâ bir beylik veya dini başkanlık teşkil ederek daha sonra bu çekirdekten büyük bir hükümet teşkil ettikleri sanılmaktadır. Sebalılar'ın bu genişlemeleri, eski saldırgan ulusların yaptıkları gibi saldırma yoluyla değil ticarî gelişme ile olmuştur. Seba hükümdarlarının yazıtlarında diğer eski çağlar hükümdarlarına ait yazıtlarda olduğu gibi saldırdım, üstün çıktım, cizyeye bağladım, çapul ettim gibi sözler görülmez; tersine olarak yapı yaptım, vakf ettim, onardım gibi kelimeler vardır. Bunlar Seba'da oturan bir beylik iken sonra Sarvah'ı ele geçirip başşehir yapmışlar, daha sonra da Ma'rib şehri bu ödevi üzerine almıştır. Yazıtlarda geçen hükümdar lâkap ve ünvanlarına göre Sebalılar'ın başlıca iki devir geçirdikleri anlaşılıyor: birinci devirde hükümdarlara «mekrub» veya «mukarrib» yahut «mukarreb» deniyordu. Bunlar ilk devirlere ait rahip-hükümdarlıklar. Bu birinci devir M.Ö. 700-500 yılları arasına raslar. İkinci devirde yani Sebalılar'ın Himyerliler devleti şekline gelmesine kadar süren M.Ö. 500-115 yılına kadar Ma'rib hükümdarları resmen Seba kırılları adını taşırlar. Şimdiye kadar ele geçen yazıtlardan 27 kadar Seba hükümdarının adı öğrenilebilmiştir. Bunlardan 15 i ilk devre yani mukarrib ünvanıyla tanınan rahip-hükümdarlar devrine, 12 si ikinci yani Seba hükümdarları devrine aittir.

Seba devleti daha sonra Zofar adını alan ve o zaman Yemen'in en büyük eyaletlerinden birini teşkil eden Reydan'ı ülkelerine katmıştır.

Kırallık tahtı Main devletinde olduğu gibi bunlarda da babadan oğula geçerdi.

Main devletinin ortadan kalkmasından sonra (M.Ö. 750 ile 650 arasında) bunlara ait bulunan Midian (Midyen) sömürgesinin Sebalılar tarafından devir alınmış olması tahmin ediliyor. Tevratın bazı bendleri bu tahmini doğrular görünmektedir (16).

Seba devleti zamanında yapılmış en önemli işlerden biri Ma'rib seddi de denilen Arim Seddi'dir. Bu sed Serat sıra dağlarının bir uzantısı arasında yapılmıştı. Arim, Himyer lehçesine göre sed demektir. Arim seddi Ma'rib yakınında olduğundan Ma'rib seddi diye anılır. Ma'rib'in bir adı da Seba'dır. Bu itibarla buna Seba seddi de denir. Bu seddin hangi seba kırıllı zamanında yapıldığı veya yapılmaya başlandığı her ne kadar ele geçen yazıtlarda bazı aydınlatıcı kayıtlara raslanmışsa da kesin olarak bilinmiyor. Bu sed, milâdî altıncı yüzyılda onarıldığı anlaşılmakta ise de ondan sonra bir daha onarılamamış islâmiyetin ortaya çıkışından biraz önce yıkılmıştır.

Seba devleti hükümdarlarının da, kendilerinden evvelki Main devletininkiler-

(15) Bu, belki de bir Main kraliçesi idi? Hondmir, meşhur eserinde Süleymanın Yemene gittiğini, o sırada Belkis'in Seba'da kraliçe bulunduğunu ve ikisi arasında aşıkane maceralar cereyan ettikten sonra evlendiklerini uzun uzun anlatır: Habib üs-Siyer, Tahran, 1333 H. ş. I, 123 vdd. Tarihî olaylar ve kronolojik bağlarla hiç bir uygunluk göstermeyen bu efsanevi hikâyeyi J. Starcky de incelemeyen ve karşılaştırmadan naklediyor. Bak. Palmyr, Paris, 1952, ss. 30.

(16) Tevrat, Eremya' bab VI, 20 (M. Ö. 620 ye doğru); Hezekiyâ, bab, XXVII, 22 ve bab, XXVIII, 13 (M. Ö. 580 yılına doğru) ve Yeşua, bab, LX, 6 (M. Ö. 500 yılına doğru) eski Medyen şehrinin bugünkü adı Elvecih'dir. Osmanlı idaresinde Medine sancığına bağlı idi. Elvecih'de bugün, Firavunlar ve Romalılar zamanından kalma birçok viraneler ve Nabatlılardan kalma 32 harabe görülmektedir. Medyen Şuayb Peygamberin vatani olup bunun koyunlarını Hz. Musa'nın suladığı kuyu buradadır.

de olduğu gibi ve onlarınkinden farklı lâkab ve ünvanları vardı; bu ünvanlar, ulu anlamına gelen (*vitar*), mümtaz anlamına gelen (*beyyin*), şerif anlamına gelen (*Zurah*), güzel anlamına gelen (*yuhen'am*) ve samî anlamına gelen (*yenuf*) tur (17).

Yukarıda bahis konusu ettiğimiz üzere eski doğu devletlerinin çoğunda gördüğümüz gibi bu devlette de saltanatın kadınlara da geçtiğini anlıyoruz. Bu Seba devletinin bir kraliçesinin (Belkis'in) İsraîl kralı Süleyman ile münasebet peyda etmiş olması tarihî gerçeğe uymadığı halde bütün eski tarihçiler bundan bahsediler. Meselâ Hondmîr de ünlü eserinde adı geçen İsraîl kralı Süleyman'ın (Süleyman peygamber) Yemen'e gittiğini, o sırada Belkis'in Seba kraliçesi olduğunu ve ikisi arasında uzun aşk maceraları geçtikten sonra evlendiklerini uzun uzun anlatır (18).

Hımyerliler Devleti: M. Ö. 115-M.S. 525:

Milâttan önce 115 yılında Yemen'de Kahtaniler'den olan Mainliler, Sebalılar gibi, Hımyerliler adını taşıyan bir hükümdar sülâlesi daha ortaya çıktı. Bu hükümdar sülâlesinin evvelâ *Reydan* şehrine hâkim olduğu, bu itibarla (*Zu Reydan*) namıyla anıldıkları anlaşılıyor. Daha yukarıda da işaret ettiğimiz gibi *Reydan*, bugünkü *Zofar*'ın eski adıdır. Hımyerliler evvelâ Kataban'ı ele geçirip, Seba hükümdar sülâlesi zayıflayınca M.Ö. 115 yılında *Seba*'yı yağma, *Ma'rib* şehrini de ele geçirerek resmen *Seba* ve *Zu Reydan* hükümdarları ünvanını aldılar (19).

Hımyer kelimesi Habeşçe olup koyu renkli demektir. Milâttan 300 yıl kadar sonra *Hadramavt* egemenliğini kaybettikten sonra bu «Seba ve Zu Reydan kralı» ünvanını bundan sonra uzatılarak «Seba ve Zu Reydan ve Hadramavt ve Yemenat kralı» şekline sokuldu. Biraz sonra da «Seba ve Zu Reydan ve Hadramavt ve Yemenat ve bunların dağ ve Tihame'deki arapları kralı» olmak üzere up uzun bir ünvan halini aldı. Milâdi IV. yüzyıl ortalarında, kısa süren bir Habeş istilâsından sonra bu uzun ünvanlı kırıllar 375 yılından 525 yılına kadar elli yıl aralıksız olarak saltanat sürdürdüler. 525 yılında Habeşli Aksumlular bunların yerine geçtiler. Habeşliler de samî topluluğuna dâhil bir millettir; fakat bugün Habeşistan denen bölgeye samî göçünün ne zaman başladığı doğru ve kesin olarak bilinmiyor.

Her halde M.Ö.V. yüzyıldan daha sonra olamaz. Habeşliler'in ulusal gelenekleri kırıllarının başlangıcını, aşağı yukarı M.Ö.X. yüzyıla çıkarıyor; bununla beraber hükümdarları olarak gösterdikleri Menilek (Menelik) den sonra (ne kadar sonra olduğu belli değil) Zoskales adındaki bir kırıllın hâkimiyet sahasını genişlettiğini biliyoruz. Bunlar orada sonra Kauşu (Kauschou veya Kouchite) ırkıyla karıştılar. Habeşliler siyasi ilgilerini kesmeden devam ettirdikleri eski yurtlarına yani *Yemen*'e türlü fırsatlarla geri gelmişlerdir; bu defa ise Kauşu'lar ırkıyla karışıp esaslı bir değişikliğe uğradıktan sonra geliyorlardı (20).

Hımyerliler, Mainliler ve Sebalılar gibi sırf ticaretle uğraşan, barış içinde yaşamağı ön plânda kabul eden bir soy değildi. Bunlar savaşçı idiler, bu soydan inen hükümdarlar arasında Arabistan'da bir çok yerler ele geçiren İranlılar ve Habeşliler ile savaşlar yapan kırıllar vardı. Hımyer kırıllarından bazıları Tubba

(17) C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 111.

(18) Hondmîr, Habîb üs-Siyer, Tahran, 1333 H. ş., I, 123 vdd.

(19) İgn. Guidi, L'Arabie Anteislamique, Paris, 1921, ss. 65.

(20) Aynı eser, ss. 69 vdd.

lâkabıyla anılırlar. Bu kelime de Habeşçe olup «kuvvetli, kudretli» manalarına gelir.

İbn-i Hişam «Şire» adlı eserinde tarih söylemeden ve daha ziyade eskiden beri devam edip gelen söylentileri doğru kabul ederek Himyeriler tarihi hakkında çok uzun bilgi vermekte, bilhassa Yemen'e yapılan Habeş saldırısını ve bunların kuzeye Kâbe üzerine, peygamber Hz. Muhammed'in dedesi Şeybe (Abdülmuttalib) zamanında yaptıkları yürüyüşe dair geniş bilgi vermektedir.

İbn-i Hişam, Himyerlilerin son hükümdarlarının zalimliklerini, Yemen'e yahudiliğin ve hıristiyanlığın sokuluşunu, Lahnia Zu Şenatır adıyla anılan ve hükümdar sülâlesinden olmıyan bir zorbanın hükümdarlığı ele geçirip ahlâksızca işlere giriştiğini bu Lahnia'nın kötülüklerini ortadan kaldırıp kendisini yokeden kahraman Zur'a'nın yani Zu nüvas'ın yahudi dinini benimseyip Yemen ülkesine yayışını bu dini kabul etmiyenleri uhudud adı verilen içi ateşle dolu hendeklere attirdiğini uzun uzadıya anlatır ve bundan sonra Habeş saldırısının başladığını söyler ki (21) yazarın verdiği bu bilgi sonradan ele geçen yazıtlara uygun düşmektedir. Hakikaten bu son kayıtlara göre M. 525 yılında Yemen'e hâkim olan Habeşlilerin (22) Ma'rib seddini onarttıkları anlaşılıyor. Gene bu yazıtlara göre Ma'rib seddi M. 542-3 yıllarında yıkılmıştır.

Yemen'e Habeş saldırısı her halde daha Sebahılar soyunun güçlerini, nüfuz kudretlerini elden çıkarma durumuna düştükleri son devirlerde başlamış bulunuyordu. Zeyla' (Adulis) da ele geçen bir yazıtta necaşinin (23) milâdın ikinci yüz yılı başlarında Yemen kıyılarına saldırdığı söyleniyor. Habeşliler milâdın üçüncü yüzyılı sonlarında yeniden Yemen'e saldırdılar. Yemen ve Tihame'nin bazı yerlerini ele geçirerek Habeşistan'la arap yarım adası arasındaki ticareti kolaylaştırdılar. Bundan elli sene sonra Habeşliler Yemen'e tekrar saldırıp bütün Yemen'i ele geçirmişlerdir. Aksumlular'ın, milâdın 345. yılında Yemen'e yaptıkları saldırı meydana getirdikleri etki bakımından çok önemlidir. Habeşliler bu tarihten az önce Frumence (Fromantos) adlı bir rahibin gayretiyle hıristiyan dinine girmişlerdi (24). Habeşliler, Hıristiyanlığı Arap yarımadasında yayıp yerleştirmek hususunda Roma İmparatoru büyük Konstantin (ölümü: M. 337)'in teşviki üzerine bu saldırıya geçmişler ve burada, hâkimiyetin tekrar yerli hükümdarlara geç-

(21) İgn. Guidi, Zu Nüvas'ın M. 500 yıllarında hâkimiyeti ele geçirdiğini yazıyor. Bundan evvelki notta adı geçen esiri, ss. 73. Uhdud olayı ve Zu Nüvas hakkında bak. İbn-i Hişam, Şire, I, 30. vdd. Aynı olaylar hakkında bak. Taberi, Milletler ve Hükümdarlar tarihi, Ankara, 1955, ss. I, 1148.

(22) O zamanlar başşehirleri Aksum olduğundan Habeşlilere Aksumlular deniyordu. Habeş kralı yerine de Aksum kralı tâbiri kullanılıyordu. Bak. İslâm Ansiklopedisi, Arabistan maddesi.

(23) Necâşi Habeş dilindeki Nectûs (bugün Negûs de deniyor) kelimesinin arapçalaşmış şeklidir. Nectûs, Habeş dilinde kral demektir. Arap yazarları İran şahlarına kısra, Roma ve Bizans krallarına da kayser derlerdi.

(24) Habeşistanın bu kadar erkenden hıristiyan dinine girmesi dikkate değer bir olaydır; zira hıristiyan dini yüzlerce yıl Roma hükümdarları tarafından takip edildikten sonra ancak M. 306 Roma'nın Galya eyaletinin merkezi olan Eboracum (bugünkü York şehri) da Roma lejyonu tarafından Avgust ilan edilip M. 337 yılında ölen büyük Kostantin zamanında, M. 313 yılında meşhur Milan fermanı ile resmîyeti tanınmıştır ki bu tarihten 20-30 yıl sonra Habeşistan'da da resmî din olarak tanınması sebepleri hakikaten üzerinde durulmağa değer önemli bir iştir. İgn. Guidi, Necran ve Arabistan'ın sair yerlerindeki hıristiyanların monofizit mezhebinde oluşlarını bunların, Suriyeli monofizit misyonerler vasıtasıyla hıristiyanlığa sokulmuş olmalarından ileri geldiğini kayd ediyor. Bak. l'Arabie Anteislamique, p. 73.

tiği M. 375 yılına kadar kalmış görünüyörlar. Daha önceki durumları bilmiyoruz amma hiç olmazsa bu devirdeki Himyerliler hükümdarları, Aksumlular'ın uyrukları idiler.

Habeşliler'in bu seferki Yemen istilâlarının sebebi sadece Konstantin'in hıristiyanlığın etrafa yayılmasını ve kökleşmesini kutsal bir ödev bilmesi değil aynı zamanda yahudilerin Yemen'de yeni yayılmağa başlamış olan hıristiyanlığa ve hıristiyan halka karşı takındıkları kötü durumdur. Hele Roma ikiye bölündükten sonra (M. 395) Doğu Roma (Bizans) imparatorları nüfuz ve ticaretlerini genişletmek yolunda bir araç olarak kullandıkları hıristiyanlığı Arap yarımadasında da yaymak ve genelleştirmek için büyük emek sarf etmişler bilhassa Necran'da çok çalışmışlardı. Necran ve Aden taraflarına papaslar yollamışlar Necran'da bir manastır yaptırmışlardı. Necran kâbesi diye tanınan bu ziyaretgâhta papaslar ve din adamları otururdu (25).

M. 525 yıllarında, Yunanlılar'ın Demyanos dedikleri son Himyerli hükümdarı Zu Nüvası, Habeş kumandanı Ebrehe yenerek tahtından indirdi. Hatta Ebrehe daha sonra meşhur filî ile Mekkeye kadar yürüdü. Bu saldırışın sebebi yahudilikte çok ileri olan Zu Nüvas'ın Necran'a sokulan hıristiyanlığı ortadan kaldırıp Arabistanı kurtarmak istemesidir. Zu Nüvas bu iş için 523 yılında Necran'a yürümüş Necranlıları, hıristiyanlığı bırakarak yahudi dinini kabul etmeğe zorlamıştı. Necranlılar bu teklifi kabul etmeyince Zu Nüvas başkanlarını öldürdü mallarını yağma etti. İçleri ateş dolu hendekler kazdırarak hıristiyanlıktan dönmek istemiyenleri bu çukurlara attırdı, incillerini yaktırdı, kiliselerini yıktırdı. İbn-i Hişam'ın İbn-i İstahk'tan naklen bildirdiğine göre bu insan kırmında öldürülenlerin sayısı yirmi bini bulmuş (26). Gene İbn-i İshak'ın anlattığına göre hıristiyanlardan Devs Zu Sa'leban adında biri atını dört nala sürüp uzaklaşarak ölümünden kurtulmuş ve çöl yolunu tutup arkasından gelenlerin gözlerinden kaybolmuş ve Bizans İmparatorunun sarayına gidip huzura çıkmış (27) Zu Nüvas'ın hıristiyanlara yaptıklarını anlatıp onun bu zulmünden kurtulmak için savaş yapmak üzere yardım istemişti. Kayser «memleketin buraya çok uzaktır, fakat hıristiyan olan Habeş kınalıma, sana yardım etmesini yazacağım; o sizin memleketinize daha yakındır» cevabını verdi ve Habeş hükümdarına, ona yardım etmesi ve öcünü alması hususunda bir mektup yazdı. Devs, Kayserin mektubunu alıp Habeşistana vardı, necasinin katına çıktı. Necası, Devs'le birlikte yetmiş bin habeşliden müteşekkil bir ordu yolladı. Ordunun başına, habeşlilerden Eryat'ı komutan tayin etti.

(25) C. Zeydan, el-Arap Kabl el-İslâm, ss. 120.

(26) İbn-i Hişam, Sire, I, 37. Taberi ise bu şekilde işkence yapılarak öldürülen Necranlıların sayısını onbin olarak kayd ediyor. Tarih-i Taberi, Tahran, Kitaphanej Milli, numarasız yazma, varak 210 A.

(27) Bu sırada Bizans tahtında birinci Jüsten (saltanatı : M. 518 - 527) bulunuyordu. Bu, Bizansta karışıklıklar hâkim olduğu bir sırada, muhafız kıtası komutanı iken tahta geçirilmiş 70 yaşlarında bir adamdı. Aslen Makedonyalı olan Jüsten'in idare ile ilgisi olmayıp Bizans devletini kendi namına erkek kardeşinin oğlu ve kendi yerine tahta geçecek olan meşhur Jüstinyen (saltanatı : M. 527.-565) idare ediyordu. Jüstinyen, batı Romayı, bilhassa papayı memnûn etmek için daha amcası zamanında üç yıl (M. 518-521) Aryus taraftarı monofizit doğu hıristiyanlarına karşı sert tavır takınmıştı. Gene monofizit tarikatından olan Habeş kilisesi ile teması muhafaza etmesi, tahta geçtikten biraz sonra kendini açıktan açığa «imparator ve papas» ilân eden bu dindar diktatörün hem siyasi hem de dini nüfuzu elinde bulundurmamak isteyişinden ileri geliyor; zira doğuda siyasi ve manevi birliği diriltmek için Mısır'da, Suriye'de, Mezopotamya'da ve Ermenistan'da çok kuvvetli olan monofizitlerle iyi geçinmeğe çok dikkat ediyordu.

Bu orduda Ebrehe el-Eşrem de bulunuyordu. Eryat, yanında Zu Sa'leban da bulunduğu halde denizi aşarak Yemen kıyılarına ayak bastı. Zu Nüvas, Hımyerlileri ve kendisine uyruk olan Yemen kabilelerini alarak Zat ül-Aber denen yerde Eryat'ın karşısına çıktı (28). Zu Nüvas yenildi, ordusu perişan oldu; bu felâketi görünce atını denize sürüp yitti gitti. Bundan sonra Zu Nüvas'tan hiç bir haber alınamadı. Eryat ise Yemen'e girip istilâ ederek hâkim oldu (29).

C. Zeydan Habeş saldırısının sebebini arap kaynaklarının bildirdiklerinden başka olarak şöyle yazıyor: Bizanslılar hıristiyan dininin yayılması yoluyla doğuda sözlerini geçirir duruma geldiklerinden Bizans tüccarlarının doğu mallarını Basra Körfezinden alıp Kızıl Deniz yoluyla Mısır'a ve kendi ülkelerine, Avrupa'ya taşımak için Hımyerliler ülkesinden geçmek kolaylaşmıştı; çünkü Hımyerliler eski kuvvetlerini kaybettiklerinden Bizans tüccarlarının bu geçişine engel olamıyorlar, onlar da Basra Körfezi'nden aldıkları Asya içlerinden gelme doğu eşyalarını Yemen ve Kızıl Deniz yoluyla Habeşistana ve oradan da Mısır'a ve daha ötelere taşıyorlardı. Bu durum, öteden beri Bizans'ın baş rakibi olan İranlılar tarafından önlenmek üzere Basra Körfezine ordu gönderildi. Bizans kırılları Habeşliler ve Hımyerliler eliyle bu üstünlüklerini elde tutmak istedilerse de İran'a dayanan ve güvenen Hımyerliler bu Bizanslı tüccarlara saldırmaya başladılar ve doğu ticaretine engel oldular. Teofanes'in (Bizans tarihçisi: M. 750-817) bildirdiğine göre Habeşliler ticaret yolunu emniyet altına almak için Kızıl Denizi geçip Hımyerliler'e saldırdılar, Yemen hükümdarı Zu Nüvas'ı öldürüp Yemen'e yayıldılar (30).

Bu başarıdan sonra Aksumlulara yardım etmeleri şartıyla Bizans İmparatoru Jüstinyen (saltanatı: M. 527-565) ile anlaşmayı yenilediler. İskenderiye'ye bir elçi kurulu yollayıp vaftiz yapmak ve dinî bilgileri öğretmek üzere bir din adamı is tediler. Kendilerine Yohanna adında bir papas yollandı ki bu adam sonra Aksum şehrinde piskopos oldu. Habeşliler bu teşebbüslerinde başarı kazanıp ticaret yolunu açtıktan sonra geri döndüler. Saldırganlar geri döner dönmez Hımyerliler bu ticaret yolunu gene kapadılar. Habeşliler Yemen'e ikinci defa saldırdılar ve bu sefer Esimafyos adlı bir hıristiyan, Yemen genel valisi oldu. Şu son yıllarda Hısnı Gurab adlı yerde bulunan yazıtta okunan yazılar bu bilgiyi kuvvetlendirir mahiyettedir (31).

Yukarıda dediğimiz gibi Zu Nüvas atını denize sürüp kaybolduktan sonra Eryat, Yemen'i istilâ etti ve yerleşti. Biraz sonra yanında bulunan komutanlardan Ebrehe ile arası açıldı. Eryat Yemenlilere zulmettiğinden yerli halk ta Ebrehe ile birlik oldu. Ebrehe ile Eryat arasında çıkan savaşta Eryat Ebrehe'nin du dağımı yardığından Ebrehe'ye el-Eşrem (= dudağı yarık) lâkabı verilmiştir. İki komutan arasındaki savaş sonunda Ebrehe, Eryat'ı öldürüp Yemen'in tek valisi

(28) İbn.î Hişam, Sire, I, 41.

(29) Aynı eser, I, 38 - 39.

(30) C. Zeydan, Zu-Nüvas'ın yenilmesinden sonra Zu-Ceden el-Hemdani lâkabını taşıyan birinin, Yemen'de idareyi ele alıp etrafa dağılan halkı toplayıp Habeşlilere karşı direnmeği denediğini fakat bunun da yenildiğini söylüyor. C. Zeydan; el-Arab Kabl el-İslâm, 3. baskı, Kahire, 1939, ss. 120. İbn.î Hişam, Zu-Ceden lâkablı bir şahıstan söz açmakta ise de bunu komutan olarak değil, bir şair olarak gösteriyor, Sire, I, 39.

(31) C. Zeydan, el-Aarb Kabl el-İslâm, ss. 120 - 122.

oldu. Bundan sonra Ebrehe *San'a*'da (32) *el-Kulleys* adı verilen tapınağı yaptırdı (33). O bunun her bakımdan güzel olmasına o kadar önem verdi ki İbn-i Hişam'ın naklettiğine göre bu tapınak o zaman yer yüzünde hiç bir eşi görülmemiş bir kilise oldu. Şüphesiz bu ifadede büyük bir mübalâğa var amma kilisenin yapılması hususunda ne kadar fazla ihtimam edilmiş olduğunu gösterir.

Ebrehe bundan sonra bütün arapların, tavaf için *Mekke*'deki Kâbeye değil buraya gelmelerini temine çalıştı. Müdarlılardan Kinane oğlu Malik oğlu Hâris oğlu Sa'lebe oğlu Âmir oğlu Adiy oğlu Fukaym oğullarından bir adam bu teşebbüse kızarak gidip Yemen'de *el-Kulleys* tapınağına girdi ve pisledi. Bunun üzerine Ebrehe sinirlendi ve gidip *Mekke*'deki kutsal evi yıkmaya and içti; ordusunu alıp *Mekke*'ye doğru yola düştü. Yanında *Mahmud* adlı meşhur fili de vardı. Evvelâ Yemen eşrafından Zu Nefr adlı biri Ebrehe'nin karşısına çıkıp savaştı, fakat yenildi, tutsak oldu. Ebrehe ikinci olarak karşısına çıkan *Has'am* kabilesini de yenip *Taif* şehri dolaylarında bulunan Sakifliler'e ulaştı. Sakifliler kendi tapınakları el-Lât'ı yıkmaması için ona yalvardılar o da bağışladı; Ebrehe'nin ordusunu Kâbe'nin bulunduğu yere götürmek üzere kendisine Ebu Rigal adında birini kılavuz verdiler. Ordu *el-Mugammis* adlı yere vardığında Ebu Rigal öldü. O günden beri hâlâ araplar bu Ebu Rigal'ın mezarını taşlarlar.

Ebrehe yolda, oralarda bulduğu Hz. Muhammed'in dedesi Şeybe (Abdülmuttalib) nin iki yüz devesini birlikte alıp götürdü; sonra Şeybe'nin, develerini geri vermesi hususunda yaptığı rica üzerine verdi ve Habeş ordusu Kâbeye saldırdıysa da Kur'an-ı Kerim'de CVIII. sûrede (Fîl sûresi) temas edildiği gibi hiç bir şey yapamadan, bozguna uğramış bir durumda Yemen'e döndü gitti (34). Bu olay M. 570 yılı sonlarında oldu ki bunun üezrinden kısa bir müddet geçtikten sonra Hz. Muhammed doğmuştur. Ebrehe'nin ölümünde yerine, oğlu Yeksum, daha sonra öteki oğlu Mesruk (35) geçti ki Yemen'de son Habeş valisi budur.

Habeşliler Yemen ahalisine çok eziyet ederlerdi; hele Yeksum zamanında durum çok daha fena idi; Yemenli erkekler öldürüldü, karılarını habeşli askerler aldı, çocukları perişan oldu. Sonunda Yemenliler, Himyerliler hükümdar soyundan Seyf b. Zi Yezen (36) ile birleşip Habeşlileri yurtlarından çıkarıp atmağa karar

(32) Habeşliler Yemeni istilâ ettikten sonra idarelerine başşehir olarak *San'a*'yı seçtiler; burada 425-455 yılları arasında hüküm sürmüş olan Himyerliler hükümdarlarından «Şurahbil Ya'fur b. Es'ad» tarafından veya bu hükümdarın halefi olup 455-470 de saltanat süren «Şurahbil Yenuf» tarafından yaptırıldığı söylenen «Gumdan Sarayı» nda oturdular. Arap yazarları bu sarayın yedi kat ve son derece muhteşem olduğunu ve üçüncü halife Osman b. Affan zamanına kadar sağlam olarak kaldığını ve bu halife tarafından yıktırıldığını kaydederler. Himyerliler tahtı bu defa, İran'a bağlı bir vali sıfatıyla altıncı yüzyılın sonlarında Seyf b. Zi-Yezen'e geçtiğinde Seyf'de gene bu Gumdan sarayında oturmuştu. M. Esad, *Tarih-i Dîn-i İslâm*, I, Medhal, Der-i Saadet, 1327-29, ss. 157 vdd.

(33) Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, I, ss. 1160. C. Zeydan'ın da işaret ettiği gibi bu «el-Kulleys» kelimesi galiba kilise kelimesinin arapçalaştırılmış bir şekli olacak. C. Zeydan, *el-Arab*, ss. 122.

(34) İbn-i Hişam, *Sire*, I, 43.

(35) Taberî, Mesruk'un. Ebrehe müstakil Yemen valisi olduktan sonra Ebu Murre Zu - Yezen'in karısı olup zorla kendisiyle evlendiği Reyhane adlı yemenli kadından doğma olduğunu kaydediyor. *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, I, ss. 1160. Fakat Taberî'nin bu mütalâası yanlış olmak gerekir; zira Ebrehe, Habeş kumandanı Eryat'ın idaresinde M. 525 yıllarında Yemen'e saldıran ordu içinde olup bu ordu Zu-Nüvasla savaştı; Ebu Murre Zu.Yezen ise İranlıların M. 576 yıllarında Habeşlilerle yaptıkları savaşta bulunmuştur. Bak. İbn-i Hişam, *Sire*, I, 38 vdd.

(36) Taberî bu şahsın adını Seyfan veya Seyf, b. Mâdikerib şeklinde kaydediyor. *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, I, 1199.

verdiler ve Seyf bu iş için İstanbul'a (Constantinople) Bizans İmparatoruna yardım istemeğe gitti, Habeşlilerin zulmünden bıkip usandıklarını anlattı. İmparator onun bu arzusunu «Habeşliler yahudi midirler ki üzerlerine saldırayım» diyerek reddetti. Seyf bundan sonra İran'da hüküm sürmekte bulunan Sasaniler hükümdarı Anuşervan-ı Âdil lakabıyla anılan birinci Husrev'e (saltanatı: M. 531-579) baş vurdu. Kisra, Yemen'in uzaklığından ve ele geçirilse dahi gelirinin azlığı sebebiyle bir fayda sağlamıyacağından bahisle bu yardıma pek yanaşmak istemediyse de sonunda Seyf'in devamlı ısrarları neticesinde razı oldu takriben M. 576 yılında yedi sekiz bin kişilik bir kuvveti Vahriz adındaki bir komutanın idaresine vererek Seyf'le Yemen'e yolladı (37). Seyf İran askerleriyle Yemen'in içerilerine doğru ilerledikçe Yemenliler bölük bölük etrafına toplandılar. Karşılarına çıkan büyük bir Habeş ordusunu yendiler ve bu savaşlarda Habeş valisi Mesruk öldü. Böylece Yemen Habeş istilasından kurtulmuşsa da bu defa İran nüfuzu altına geçmiş oldu. İran kisrası, her yıl belirli bir miktarda vergi vermek şartıyla Yemen valiliğini Seyf'e verdi. Bir müddet sonra Seyf Habeşlilerden bazılarıyla dost oldu ve bunlar tarafından öldürüldü. Seyf'in öldürülmesinden sonra Sasaniler Vahriz adındaki eski komutanın idaresinde tekrar bir miktar asker gönderdiler. Vahriz başarı ile duruma hâkim olarak İran Valisi sıfatıyla bırakılmış böylece Yemen'deki İranlı valiler dizisinin ilki olmuştur. Bazı kaynakların bildirdiğine göre Yemen'deki bu İran valileri yalnız Yemen ülkesiyle yetinmiyerek zamanla *Hadramavt*, *Umman* ve *Bahreyn* taraflarını da ele geçirdiler. Bu şekilde Yemenlilerin İran'dan yardım istemeleri kendileri yararına ellerine fazla bir şey geçirmede; önce Habeşlilerin uyruğu iken şimdi de İran'ın uyruğu oldular. Aradaki fark sadece İranlıların, din ve ibadet hususunda Yemenlilere karışmamaları ve zor kullanmamalarında idi. İran'ın Yemen'deki egemenliği islâmiyetin ortaya çıkmasına kadar sürmüş, milâdî 629 (7. hicret yılı) yılında İran merzbanı yani valisi bulunan Bazan islâmiyeti kabul etmekle Yemen islâm uyruğuna geçmiş ve böylece Bazan Yemen'deki İran valilerinin sonuncusu olmuştur (38).

Yemen'deki küçük beylikler:

Yukarıda kaydettiğimiz Yemen'in büyük devletlerinden başka gene onlarla çağdaş bir takım küçük beylikler de vardı. B u n l a r küçük bir v e y a bir kaç kasabaya, yahut da daha genişçe bir bölgeye sahip oluşlarına göre Z u (cem'i ezva') veya Klavl (cem'i ekval) ünvanlarını taşıyorlardı. Bunlar hakkındaki bilgilerimiz, *Main*, *Seba* ve *Himyer* gibi bu bölgenin büyük devletleri hakkında bile son arkeolojik buluntulara kadar pek fazla olmadığına göre hiç denecek kadar az idi. Beşinci yüzyıl yazarlarından Neşvah b. Said el-Himyerî'nin «kasidei Himyeriye» diye ünlenmiş olan eseri olmasaydı, Yemen'deki bu beyliklere dair bilgilerimiz çok az olacaktı. Bu kaside yardımıyla bunlardan büyük bir kısmının takriben elli kadarının adlarını öğrenmiş oluyoruz. Bunlardan bazıları kuvvetlenerek,

(37) Bazı eserler Kisra'nın, İran askerlerini böyle sonucu belli olmayan bir iş uğruna kolay kolay feda etmek istemediğini, bunun için İran hapishanelerindeki mahkûmlardan mürekkep 7-8 bin kişiyi 8 gemiye bindirip yolladığını, yolda bu kayıklardan ikisinin batıp altısının Yemen'e vardığını yazıyorlar. Meselâ bak. Taberî tarihinin çok eski bir farsça nüshası, Tahran, Kitaphane-i Meclis-i Şuray-ı Milli, No. 231, varak 250 A. vd.

(38) Münecim Başî Tarihi, I, 197. Bazı tarihçiler de İranlı askerlerle yerli Yemenli halkın nesil karışımından meydana gelmiş ve «ebna» adıyla anılan bu bölge halkının islâm oluşlarını o nuncu hicret yılında (M. 632) gösteriyor. Ali Ekber Feyyaz, Tarih-i İslâmî, Tahran, 1327 ş. ss. 105.

komşularından bir kısmını kendi ülkelerine katmıştır.

Zu'ların en ünlüleri: Zu Merasid, Zu Gumdan, Zu Yezen, Zu Tubba, Zu Cedendirler. Zu ünvanını taşıyanlardan daha geniş bir bölgeye hâkim olanlar demek olan «kayl» lerin ünlüleri bilhassa *Hadramavt*'ta bulunuyordu ki bu bölge meliklerinden Beni Ecmad, Beni Şebip, Beni Huzeyl'ler bunlardandırlar.

Anlaşıldığına göre Yemen'deki arap şeyhler gibi zu'lar ve kayl'ler de iç işlerinde egemen olmakla beraber Yemen'deki hükümdarların bazı hususlardaki reisliklerini tanıyorlardı. Bu beyliklerden bazıları, varlıklarını islâm devrinde bile birkaç yüzyıl elden çıkarmamışlardır. (39).

Yemen dolaylarında bunlardan başka Cebaniler (veya Cebailer), Katabanlılar, Karililer, Hadramavtlılar adlarındaki küçük beyliklerin mevcudiyetini eski Yunan yazarları bildiriyor. Bunlardan ele geçen yazıtlarda Cebaniler ile Mainliler'in birlikte anılması, bunların Mainlilerle ticaret ortaklıkları olduğunu gösterir. Katabanlılar ise Sebalılardan bir kol idiler. Sprenger, bunların, arapların Kudae oğulları dedikleri topluluk olduğunu iddia ediyorsa da bu konuya dair derin incelemelerde bulunan Muller ve Edward Glaser bu fikirde değildirlar. Müller, bunların Sebalılardan ayrı bir kol olduklarını söylüyor. Bunlar yani Katabanlılar M. Ö. ikinci yüzyıla doğru *Ukayl*'de oturuyorlardı ve M. 30. yıla kadar bağımsız yaşadıkları anlaşılıyor (40).

Karililer ve Hadramavtlılar'a gelince: eski Yunan yazarlarından Strabon bunlar hakkında önemli bilgi veriyor, zengin olduklarını, güzel evlerde oturduklarını, ticaretle uğraşıp Hindistan'dan getirdikleri ticaret mallarını, Yemen'den veya keleklerle *Erat*, *Dicle* nehirleri üzerinden *Mezopotamya* ve *Suriye*'ye ulaştırdıklarını kaydediyor. Bunlar vasıtasıyla doğu malları ta *Azerbaycan*'a kadar ulaşıyordu. Bazı arap tarihçilerine göre Karililer, Basra Körfezi batısındaki *Bahreyn* dolaylarında oturuyorlardı; başşehir'leri olan *Kerra* da burada idi. Fakat bunların, *Bahreyn* ile *Mekke* arasında bulunan *Yemame* bölgesinde oturmuş olmaları daha doğru olmalı; çünkü *Kariyun*, karye halkı demektir; karye ise *Yemame*'nin eski adıdır. *Yemame* bölgesinin, çok eski zamanlarda barınılan ve bayındır bir yer olması bu ihtimali kuvvetlendirir. Eskiden bu bölgede oturanlar Tasm'lardı. Buna bakarak da eski Yunan yazarlarının *Kariyun* dedikleri topluluğun bunlar olması da akla gelebilir. Ali Mazhari, Basra körfezinin, *Hareg* (*Charax*) gibi bazı adaları ihtiva eden *Dicle* nehrinin ağzında kâin Harasen havalisinde eskiden, denizci ve tüccar cumhuriyeti manzarası gösteren bir halkın yaşadığını ve hatta bunlara, orta-zamanların başında sarazenler dendiğini kayd ediyor ki bu kayd, Karililer'in eski zamanlarda oralara gidip kendi adlarını o bölgeye vermiş olmaları ihtimalini hatıra getiriyor (41).

Karililerden sonra güney Arabistan'daki önemli beyliklerden biri de Hadramavtlılardır. Hadramavt bölgesi, Hindistan ticaret yolu üstünde önemli bir depo olan *Kane* (Hisn-ı Gurab) imanı ve *Şabva* (Sa-

(39) M. Şemseddin (Günaltay), *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1338-1341, ss. 234 vdd.

(40) Aynı eser, aynı yerler ve C. Zeydan, *el-Arab Kabil el-İslâm*, ss. 120 vdd.

(41) Aly Mazaheri: *La Vie Quotidienne des Musulmans au Moyen Age*, Paris, 1951, P. 7. Ali Mazhari'nin «Sarazenler» hakkındaki bu ifadesine rağmen, batılı bilgilerin çoğu ve ezümle bunların en meşhurlarından olan Henri Pirenne, bilhassa M. X. yüzyılda Kuzey Afrika'dan hareketle Avrupa'nın Ak Deniz kıyılarına saldıran müslüman devletlerine Sarazen adını veriyorlardı. Batıda Sarazenlerle hıristiyanlar arasındaki mücadeleler ve Sarazenlerin bu bölgelerdeki faaliyetleri hakkında bak. *La Civilisation Occidentale du Moyen Age*, Paris, 1941, P. 9 sq.

bata) şehri ile Mainlilere tabi onlardan bir kol eliyle idare ediliyordu. Sadug-il ile bunun torunu Ma'di Kerib, bunlardandır. Ma'di Kerib milattan önce 525 yıllarına doğru Sebahılar kralı bulunan ve Eb Yede' Yes'in çağdaşı ve yeğeni idi. Bu tarihten sonra Hadramavtlılara ait fazla bir bilgiye sahip değiliz (42). Herhalde bir müddet daha varlıklarını muhafaza edebildiler. M.S. 300 yılında ise egemenliklerini kaybettiler.

Eski Yemen Medeniyeti

Yazımızın başında işaret ettiğimiz gibi kuzeyde, Sümerliler ve onların memleketine, medeniyetine vâris olan milletlerle birlikte uzun müddet yaşadık tan sonra güneye, Yemen denilen bölgeye yerleşmiş, soy bakımından Kahtamiler diye anılan eski samî ulusların kurdukları medeniyet, gerek mahiyeti ve tesir sahası itibarıyla, gerekse mükemmelliği itibarıyla bizi hayrette bırakacak bir önemi haiz bulunmaktadır.

Milattan 10-15 yüzyıl öncelere çıkan ve Mainlilerle başlayıp, tarihin her millete mukadder olan serencamlı seyrini takiple Sebahılara, bunlardan da Himyerlilere geçen ve bu sonuncular zamanında, Habeş saldırması ve buna eklenen tabii ve iktisadi bazı âmillerle yıkılan bu medeniyetin bize kadar intikal edebilen, binlerce yıl kum ve toprak yığınları altında kalmış, unutulmuş ölü ve silik kalıntıları, XIX. yüzyıl sonlarında, oralarda arkeolojik araştırma ve kazılar yapan bilginlerin çalışmalarıyla ortaya çıkarılmıştır.

Bunlar, yani Yemen'de kurulmuş olan bu devletler, bilhassa ticari alandaki büyük gayretleri ve ticaret sahalarının genişliği, bu vasıta ile bir çok milletlerle temas gelmeleri, vücuda getirdikleri medeniyeti, dinî âyin ve ibadetleri, temas ettikleri bu milletler arasına yaymakta büyük âmil olmuşlardır. Bu Yemen devletlerinin eski doğudaki büyük önemleri, daha ziyade medeniyet ve din tarihi ile kendini gösterir. Bu kendi halinde yaşayan ve aralarına girilmesi, sırlarına erilmesi zor olan millet, yakın ve uzak komşuları, bilhassa İbraniler ve Yunanlılar üzerinde başka hususlarda da olmakla beraber, din ve ticaret alanında büyük tesirler icra etmişlerdir ki bu iki tesir, aya tapma ve günlük ticareti şeklinde özetlendirilebilir.

Şimdi bu güney devletlerinin medeniyetleri hakkında, son zamanlarda ele geçen arkeolojik buluntulara, Strabon, Plinius, Herodot ve el-İklil adlı önemli eserlerin sahibi olup Yemen'deki San'a şehrinde doğmuş Hemedani'nin eserlerine, Tervata ve daha sonraki kaynaklara dayanılarak elde edilen neticeleri gözden geçirelim:

Hükümet ve içtimaî durum:

Yemen'deki büyük devletlerle küçük beylikler arasında, ticaret ve iş dolayısıyla kurumuş olan bağlar, diğer münasebetlerle kurulan bağlardan çok daha kuvvetli idi. Yani bu devletler saldırgan devletler olmaktan ziyade tüccar devletlerdi. Esasen ticaret hayatı barış içinde yaşamağı icabettirir.

Bu devletlerde saltanat normal hallerde irsî idi; babadan oğula veya kardeşten kardeşe intikal ediyordu. Bazan baba ile oğulun ortaklaşa saltanat sürdükleri de oluyordu. Kadımlar da erkekler gibi, saltanat hususunda veraset

(42) C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 123 vdd. M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 234 vdd.

hakkına maliktiler; yani eski Mısır Fir'avun sülâleleri devrinde olduğu gibi, kiralıçe ve melike olabiliyorlardı. Yalnız, kadınların saltanat hususundaki bu hakları mutlak değildi. Bir kadın melike olduğu zaman, yapacağı önemli işlerde ve teşebbüslerde etrafında, erkeklerden mürekkep bir danışma kurulu bulunur, sıkışık ve çok önemli hallerde o kimselerin fikirleri sorulurdu.

Hadramavthlarda saltanat ve veraset usulü hakkında Strabon'un verdiği bilgiye göre orada tahtâ, hükümdarın çocuğu veya akrabalarından biri değil, hükümdarın saltanat sürdüğü zamanda doğan ileri gelenlerin çocukları arasından en büyüğü geçerdi. Yeni hükümdara biat edildiği zaman, gebe bulunan memleket büyüklerinin karılarının adları da kendisine bildirilir, yeni hükümdar, bunlardan hangi kadının daha evvel doğurduğunu, doğacak çocuğun erkek veya kız olduğunu öğrenmek üzere özel bir memur tayin ederdi. Böylece bu kadınlardan birinin doğurduğu ilk erkek çocuk hükümdar tarafından saraya alınıp veliahd gibi terbiye edilir, hükümet idaresine alıştırılırdı.

Katabanlılar ve bunlar gibi küçük beyliklerde önemli işlerde devlet başkanı, yaşlılardan müteşekkil bir kurulun fikrini alırdı.

Sebalılarda, Asurlularda olduğu gibi seneleri, bir ayaklanma ile tahta geçen hükümdarların adına nisbetle hesap etmek âdeti mevcuttu.

Güney Arabistanda halk dört sınıftan müteşekkildi: 1) askerler, 2) çiftçiler, 3) sanatkârlar, 4) tüccarlar.

Yemenlilerde kanun mahiyetini taşıyan hükümdarın emirleri, ekseriya bronzdan veya taştan levhalara yazılıp, halkın gelip geçtiği umumî yollara konurdu ki bu levhaların üst ve alt kısımlarına kanadlı, kanatsız sfenks şekilleri, hurma ağacı veya başka cinsten ağaç şekilleri yapılırdı.

Yemenliler kendilerine mahsus paralar da bastırılmışlardı ki bunlardan birçok nümune ele geçmiştir. Bu paraların üstünde hükümdarların adları ve resimleri, basıldıkları yerin adı yazılmış olup baykuş, doğan, öküz başı veya hilâl suretiyle süslenmiş bulunuyordu. Onlar, kullandıkları bu paraları ilk defa Roma paraları örneğine göre bastılar (Roma ile çağdaş oldukları son devirlerde); bununla beraber daha sonraki devirlerde Yemen'de para basımı işi çok geriliyerek sadece Roma paralarının kötü bir taklidi haline geldi.

Yemen hükümdarları üzerlerine altın işlemeli meşlahlar giyorlar, kollarına kıymetli bilezikler takıyorlar, dört filin çektiği saltanat arabasına biniyorlardı.

Bu bölgede büyük devletlerin başında bir hükümdar bulunup memleket, orta-zamanlar Avrupasındaki feodal sisteme benzer bir şekilde, bunun emrinde olan büyük arazi sahiplerinden teşekkül ediyordu. Devletin hâkimiyet çevresi olan bölge şu şekilde taksim edilmişti: «mihlaf» lar, «mahfed» ler, saraylar veya kaleler. Yani, mihlaf lar mahfedlere, mahfedler de saraylar (kasrlar) veya kalelere bölünmüştü. Bunlardan mihlaf sahiplerine «kay» (cem'i «ekyal»), mahfed sahiplerine «zu» (cem'i «ezva») deniyordu. Mahfedler ekseriya ünlü saraylardan birine nisbetle anılıyordu.

Coğrafyacı Strabon (Amasyalı, doğumu M.Ö. 58 - ölümü M.S. 25)'un anlattığına göre Himyerlilerde aile re'sliği, ailenin en yaşlısına sitti. Ailenin malları ve eşyası aile halkı arasında müsterekti. Kız kardeşle ve anne ile evlenmek, bir kadının bir kaç koca ile evlenmesi âdeti. Evlenme ancak akraba arasında olabilirdi. Akrabasından olmıyan birisile evlenen bir kimse ölümle cezalandırılırdı. Bu âdetlerin bazıları eski Mısırlılar arasında da yaygındı; nitekim Mısırlılarda kardeş, kız

kardeşiyle evlenir, oğul, babasının ölümünde onun karılarını da miras yoluyla alırdı. Şüphesiz Strabon'un Hımyerlilerin âdetleri hakkında verdiği bu bilgilerin ne dereceye kadar doğru olduğunu bilemeyiz.

Ticaret:

Eski zaman ticareti, daha ziyade deniz ticaretine dayanıyordu. Bu ticaret Hind Denizinden başlayıp Kızıl Deniz yoluyla Doğu Akdeniz'den batıya kadar uzanıyordu. Kızıl Deniz yoluyla gelen doğu mallarını müstehlike yani batıya götüren büyük tüccarlar o zamanlarda bilhassa Fenikeliler, İsraililer ve Mısırlılar teşkil ediyorlardı; bu devletler ise Kızıl Deniz'e yakın olduklarından bu ticaretin ağırlık merkezini bu deniz teşkil ediyordu.

Bu Kızıl Deniz ticaretinin kontrolünü ele geçirme arzusu Mısır ile İsraililer arasında uzun ve şiddetli mücadeleye sebep olmuştur.

İsrail hükümdarı Süleyman (saltanatı: M.Ö. 973-933) öldüğü zaman İsrailde büyük ölçüde iç ayaklanmalar başlamıştı. Gene bu sıralarda M.Ö. 950 yılında Mısır'da da bir sülâle değişikliği oldu. Nil nehri deltasına yerleşmiş bulunan Libyalı tüccarların başkanı Şeşonk kendini Fir'avun ilân ettirip taç giyerek Nil nehri kollarından birinin üzerinde bulunan Bubasti'yi başşehir yaptı ki böylece yeni bir Fir'avun sülâlesi XXII. sülâle kurulmuş oldu.

Bu yeni Fir'avun de kendinden evvelkiler gibi Kızıl Deniz ticaret yolunu elinde tutmayı amaç edindi. Bu maksatla, Süleyman'ın ölümü üzerine kaynaşmakta olan rakip devlet İsrail'e saldırdı; Kades şehrini ele geçirip bütün o bölgeyi hâkimiyeti altına aldı.

Bu olaydan sonra, İsrail'e komşu olup 200 yıldan beri Mısır himayesinden kurtulmuş olan Fenikeliler de Mısır'la uzlaşma yolunu tercih edip, bir miktar haraç vererek Kızıl Deniz ticaret yolundan faydalanma imkânını muhafaza ettiler.

Bununla beraber Mısır filosu eskisi kadar kuvvetli değildi; hâlâ Nil deltasının deniz ticaretinin büyük bir kısmını Süf ve Sayda tüccarları yani Fenikeliler ellerinde bulunduruyorlardı.

Akdeniz ticareti, Anadoludaki kıyı halkından olan Kilikyalı ve Karyalı deniz korsanları yüzünden Fenikeliler için emniyetli değildi; amma o sıralarda İtalya'ya ve ona yakın adalara yerleşmiş olan Etrüsklerle Sicilyalılar, bu korsanlara karşı bir parça muvazeneyi temin ettiler. Surlular ve Saydalılar hemen Kıbrıs ve Girid adalarında ve Kilikya'da üstünlüğü elde ettiler, Malta adasını işgal ettiler; Sicilya adasında ve Anadoludaki Milet'te büyük ticarethaneler tesis ettiler ve ondan sonra Batı Akdeniz'de maceralara atıldılar. M.Ö. 1000 yılında Cebelüt-tarik'a vardılar, Cebelüt-tarik Boğazını geçip İspanya'nın Atlas Okyanusu kıyısındaki Kadiks şehrinde bir teşkilât vücuda getirip İspanya içerilerindeki Vadiül-kebir'de bulunan Tartessos'lularla münasebete girdiler; bura halkının işlediği gümüş, bakır ve kurşun madenlerini satın alıyor, Fransa ile, kendilerine kalay madeni temin eden İngiltere ile, anber temin eden İskandinav memleketleriyle ticarî münasebetlere giriyorlardı.

Fenikeliler Fas kıyılarında Liksor'da büyük mağazalar açıp yerli halkla temas geçtiler, böylece hiç olmazsa bir yüzyıl batıda muazzam, hudutsuz imkânlarla malik olan yeni bir dünya açıldı.

Fenike şehirleri bütün Akdeniz memleketlerinde gümüş, bakır ve kalay ma-

denleri bakımından büyük birer pazar haline geldi. Buralarda, kıyı bölgelerden kaldırılan eşyalar alınıp satılıyor, Mısır'ın işlenmiş malları, *Hindistan*'ın baharatı yeni memleketlere sevk ediliyordu.

Bu yeni memleketlerin ticaret faaliyetlerine sahne oluşundan sonra gümüş madeni o kadar çabuk bollaşmış ki, İspanya'daki Vadiyülkebir'deki Tartessoslu- larla temasa geçmeden evvel Mısır'da, altının gümüşe nazaran kıymet bakımın- dan değeri 1/2 iken birdenbire 1/13 e yükseldi.

Tevrat, Doğu Akdeniz sitemlerinden bahsederken, tüccarları kırallarından da- ha zengin sitemler diyor. Buralarda kırıl, eğer din adamları arasından seçilmemiş- se, deniz ticaretiyle uğraşanların teşkil ettiği oligarşi tarafından seçilirdi. Sur cumhuriyeti, hakikî bir deniz imparatorluğu şeklini almıştı. O, M.Ö. 814 yılında Kartaca kolonisini (kuzey Afrikada) teşkil edip yüzyıl içinde Batı Akdeniz ticareti- ni eline aldı.

Fenikeliler'in M.Ö. XV. yüzyılda batı ticaret yolunu açmaları, eski zamanlar tarihi için, tıpkı M. XV. yüzyılda Amerika kıtasının keşfi gibi, yeni bir çağın başlangıcı oldu.

Fenike, *İsrail* ve *Mısır* ticareti, Kızıl Deniz'den başlayıp Akdeniz'e yayılıyor- du. *Hindistan*'dan Kızıl Deniz'e kadar uzanan ticarî faaliyeti ise ekseriya güney Arabistan devletleri idare ediyorlardı. Yemenlilerin bu güney bölgesindeki tica- ri faaliyetleri de çok önemli idi. Esasen Yemen medeniyeti, bu bölge eski dünya milletlerinin ortasında bulunduğu için ticaret üzerine kurulmuş bulunuyordu.

Çin'de, *Hindistan*'da ve Doğu Hind adalarında, Mezopotamya ve Akdeniz memleketleri halkının muhtaç olduğu ürünler çoktu. Yemenliler, doğudan aldık- ları bu ticaret mallarını, *Umman Denizi*, *Basra Körfezi*, *Fırat*, *Dicle* nehirleri ve Kızıl Deniz yoluyla Asurlulara, Fenikelilere, Mısırlılara ve sair milletlere götü- rüyorlardı. Yemen kıyılarındaki *Aden*, *Kane*, *Zofar* ve *Maskat* limanları Hind - Kızıl Deniz ticaret yolunun başlıca merkezleri idi. Yemen kıyılarına deniz yoluyla gelen mallar buradan San'a'ya veya Ma'rib'e götürülür, oradan da büyük de- ve kervanlarıyla kuzeye, Suriye, Irak, Mısır ve Akdeniz memleketlerine ulaştırı- lırdı. Yemen'deki devletler bu mallardan gümrük vergisi alıyorlardı.

Doğu mallarını *Mezopotamya*, *Suriye* ve *Mısır*'a taşıyan tüccarlar oralarından dönerken, kuzey memleketlerinin ürünlerini Yemen'e getirdikleri gibi bu arada *Gazze*, *Yesrib* (Medine) veya başka memleketlerden, mâbedlerde hizmet etmek üzere cariyeler de getiriyorlardı.

Tüccar kabilelerinin kuzeye taşıdıkları malların çoğu altın, kalay, fildişi, ba- harat, devekuşu tüyü, pamuk ve kıymetli taşlardı. Ticaret kabilelerinin kuzeye götürdükleri bu mallar arasında Yemen'in kendi ürünleri de vardı. Bunlar: gün- lük ve tütsü bitkileri, kokular ve tutkal çeşitleri idi ki bunların hepsi de, daha zi- yade tapınaklarda kullanılırdı. Tüccar kabilelerinin kuzeyden getirdikleri mal- ların en önemlileri: buğday, yağlar, şaraplar, kumaşlar, boyalar, kap-kacak ve gümüş levhalardı. Bununla beraber baharat ve tütsü bitkileri (buhur), herkesin alıp satamayacağı kutlu mallar sayılırdı. Pinius'un bildirdiğine göre bu malların alım satımı ileri gelen 3000 Yemenlinin elinde idi ki bu tüccar aileler alıp sattık- ları malların zekâtını Şebva tapınağına verirlerdi.

Main kıralları, günlük ticareti için *Midian* (Medyen) diyarında bir müstem- lekeye sahip bulunuyorlardı. Mainlilerin çöküşünden sonra bu koloninin, Sebali-

ların eline geçmiş olması tahmin edilebilir (43).

Yemen'den kuzeye çıkan ticaret yolu muayyen olup muhafızlar himayesinde ilerlerdi. *Hadramavt* veya *Umman*'dan kalkan ticaret kervanları Kaydar araplarının muhafazaları altında Dehna çölünü aşıp Necid'e, oradan *Hicaz*'a girerler; *Hicaz*'dan itibaren kervanın muhafızlığı Medyenlilere yahut da Edomlulara veya Nabatlılara geçerdi. Belki kervan muhafızlığına katılan bu halktan bazılarının da bu ticarete ortaklıkları vardı.

Mekke'ye veya Yenbu'a yahut da *Yesrib*'e (Medine) uğrayan kervan *Medain-i Salih*'ten Petra'ya giderdi. Petra'dan kuzeye ayrılan kol Fenike ve Filistin şehirlerine ve *Tedmür*'e (Palmyra) varır, batıya ayrılan kol da Mısır'a girerdi.

Mezopotamya ticareti Arap Yarımadasının doğusundan giden yol ile veya deniz yoluyla olmak üzere Basra Körfezinden yapılırdı.

Aden veya *Moza*'da depo edilen doğu ürünleri adı geçen yol ile karadan yapıldığı gibi, deniz yoluyla yani Kızıl Deniz'den geçerek Akabe Körfezine gider, buradan da Suriye, Filistin veya Mısır'a götürülürdü. Bu sebeple Mısırlılar XX. fir'avun sülâlesi hükümdarlarından üçüncü Ramses (saltanatı: M.Ö. 1198-1166) devrinden itibaren deniz yoluna önem verilmeye başlanmıştır. Esasen XIX. fir'avun sülâlesi hükümdarlarından birinci Seti (saltanatı: M.Ö. 1318-1298) (44) bu maksatla Kızıl Denizle Nil nehrini birleştiren bir kanal açtırmıştı ki sonraları bu kanal kapanmış ta İslâmlar devrinde Hz. Ömer'in hilâfeti sırasında Amr b. As'ın Mısır'ı zaptında yeri izi bile kaybolmuş olan bu kanal yeniden açtırılmıştı; Bizanslıların bu yolla *Mekke* şehrini tehdid edebileceği düşüncesiyle maalesef kanalın bu defaki ömrü de çok kısa sürmüştür.

San'at:

Hindistandan getirilen dokumacılığa ait ham maddeler Yemen'de işleniyordu. Yemen'de yapılan kumaşlar, bilhassa «burd-u yemani» denilen cinsi son derece meşhurdu ki bu şöhretini M. VIII.IX. yüzyıla kadar muhafaza etmiştir. Yemen'in bundan da meşhur olan sanayi maddesi kılıncı. Bir kılıncın en iyi cinsten olduğu ifade edilmek istenirse onun Yemen kılıncı olduğunu söylemek kâfi idi. Dokumacılık ve kılıncı sanayiinden başka debbâklık yani deri işçiliği de Yemen'in en belli başlı mallarındandı.

Çiftçilik :

Ele geçen ve çiftçi tasvirlerini ihtiva eden heykellerden de anlaşıldığı üzere çiftçilik Yemen'de ticaret kadar önem verilen bir şeydi. Yemenliler yalnız düz arazide çiftçilik yapmıyorlar, ekime, meyve ve bahçeciliğe elverişli meyilli yerlerde yani dağ yamaçlarında da çiftçilik yapıyorlar, merdiven biçiminde dar ve uzun anfiteatr bahçeler meydana getirip suları buralara çıkarmak için su kanalları ve sedler inşa ediyorlar ve bu işe son derece önem veriyorlardı. Bu

(43) Tevrat'daki, Eremya, VI, 20; Hezekiel, XXVII, 22; aynı kısım, XXXVIII, 13; Yeşua' LX, 6 daki kayıtlar bu mülâhazayı kuvvetlendirir görünmektedir.

(44) Buradaki tarihler, J. Pirenne, *Les Grands Courants de l'Histoire Universelle*, 4. ed. Paris, 1947 den alınmıştır. Ord. Prof. Yusuf Ziya Özer, Seti'nin saltanat süresini M. Ö. 1308-1298 gösteriyor, bak. *Mısır Tarihi*, 1939, ss. 229. Aynı yazar, 3. Ramses'in saltanatını da M. Ö. 1200-1168 gösteriyor. Aynı eser, ss. 253.

maksatla yüzlerce sed meydana getirdiler ki bunlardan bazılarının örnekleri hâlâ durmakta yemenlilerin bu alandaki gayretlerine şahitlik etmektedirler. Yemen'in bilhassa nadir bulunan bitkileri, meyve ağaçları ve bağları meşhurdu. Ebu Muhammed Hasan b. Ahmet Hemdanî (ölümü: M. 946) «*Sıfat-u Ceziret al-Arab*» adlı eserinde Yemen'de yetişen yirmi çeşit üzümden bahsediyor.

Teknik işler:

Eski Yemen halkı yapı yapmada ve taş kesme işlerinde çok bilgili idiler, onların sed, saray (kasr), kale, şehir, tapınak ve su havuzları gibi bıraktıkları yapı tekniğine ait eserler, açıkça bunu göstermektedir. Binalarda süs olarak yazıtlar, hayvan resimleri ve ağaç yapraklarına benzer oymalar bulunuyordu ki bu onların taş işçiliğindeki maharet ve sanatlarını gösterir.

Heykelticiliğe gelince: bu, Mısır, Yunan eserleri şöyle dursun Asurlulardaki kadar bile bir ilerleme gösterememişti. Heykelin gövdesi, vücudun incelikleri ve özellikleri gösterilmeden yontuluyor, yüz kısmı ise bir canlılık ifade etmiyordu. Daha önce de temas ettiğimiz gibi parabasma hususunda da evvelâ Româ örneğine göre hareket ettiler, daha sonra ise bunu bile beceremeyip para basma işini, Roma paralarının çok kötü bir taklidi haline getirdiler.

Yemenlilerin, mezar inşası ve tapınaklar yapma hususunda acayip bir usulleri vardı. Meselâ Sebaluların başşehri olan Ma'rib hırabeleri bu şehrin tamamıyla yuvarlak bir sur içine yerleştirilmiş olduğunu gösteriyor. Bu, daha ziyade dinî sebeplerden, yani tapınağın, şehrin ortasında bulunması fikrinden ileri geliyor. Bundan başka Yemen şehirlerinin çoğu, tepeler üstünde yapılıyordu. Bunun da sebebi hem alçak kısımların sıcağından korunmak, hem de etrafa hâkim bir manzara temin etmektir.

Yemenliler mimaride sivri kemer kullanıyorlardı. Yemen'de son devirlere kadar örnekleri durmakta olan yüzlerce muazzam kasrlar vardı; bunların en meşhurları: *Gumdan* sarayı, *Nait* sarayı, *Reyde*, *Âmir*, *Sırvah* sarayları idi ki bunlardan *Gumdan* sarayı San'a'da idi. Bu sarayın M. birinci yüzyılda inşa edilmiş olması muhtemel görünüyor. Bu saray halife Hz. Osman zamanına kadar ayakta idi. *Gumdan*'ın muazzam hırabelerini hayret ve ibretle seyreden Hemdanî ile Yakut-u Hamavî onun yedi kat olduğunu, katlar arasının çok yüksek bulunduğunu, dış duvarlarından her birinin başka başka boya ile boyandığını, en üst kattaki salonun mermerden ve tavanının da yekpare mermerden yapıldığını, her köşesinde bakırdan içi boş arslan heykelinin konduğunu, bu heykellerin içlerine rüzgâr girdiğinde ses çıkaracak şekilde yapıldığını, gece yakılan kandillerin binanın içini dışını aydınlattığını yirmi büyük salonu ihtiva ettiğini ilâh. kayd ediyorlar (45).

Dil ve yazı:

Yemenliler samî bir dil konuşurlardı; amma bu, kuzey arap dilinden farklı idi. Habeş dili ile ilgisi vardı ki o, güney samî dilleri gurubuna dahildir. Güney Arabistan dili yazıda olduğu gibi Main, Seba ve Himyer sülâlelerine göre lehçelere ayrılırdı.

Bunların kullandıkları yazıya gelince: yazıları sessiz harflerden müteşekkil-

(45) *Gumdan* kasrı için daha fazla bilgi için bak. burada not. 31.

di. Bu harfler bize kadar gelen taş ve tunç yazıtlar üzerine, bazı birleşik, daha doğrusu şifre nevinden olan harfler müstesna, asla bitişik bir halde görülmezler. Bu yazı da en eski samî alfabesinden çıkmadığı. Güney araplarının bunu Filistin'den mi, yoksa güney Irak'tan mı aldıkları şimdiye kadar tamamen halledilememiş bir meseledir. Ayrıca bu yazının güney Arabistana ne zaman geldiğini tayin etmek te güçtür. Sesli harfleri ihtiva etmemesi bakımından eski Mısır yazısıyla benzerlik arzeder. Kelimelerin telâffuzu tamamen tahminidir. Bu yazı belki de Fenike yazısı gibi Sina yazısından alınmadır. Kuzey araplarının tek veya çift dikeyden teşekkül etmiş harflerin, yuvarlak, çengel veya düğüm şeklindeki çizgilere dayanmış olarak yazılması sebebiyle «müsned yazısı» dedikleri bu yazıda 29 harf vardı. Yirmi sekizi arap harfi, bir de İbranca'daki ikinci (S) harfi bulunuyordu. Bu yazı sağdan sola doğru yazılıyordu; fakat bazı yazıtlarda bir satır sağdan sola, ikinci satır hemen oradan devam etmek üzere soldan sağa yazılıyordu ki bu durum, bu yazı ile yazılmış yazıtlar üzerinde uğraşan bilginleri şaşırtmıştı.

Eski Yunanlılar alfabelerindeki (fi), (şi), (psi) harflerini güney Arabistan'dan almış olup diğer harfleri de ken'anlılar alfabesinden gelmektedir.

Uzun müddet güney arapları tarafından kullanılmış olan bu müsned yazısının ne zaman ortadan kalktığı da bilinmemektedir; Herhalde güney Arabistan medeniyetinin yıkılışından sonra çok yaşamamış olmalı. İslâmiyetin ortaya çıkışı sıralarında ihtimal artık kullanılmıyordu; yani İslâmiyetin ortaya çıkışından sonra Yemen bölgesinde yalnız kuzey Arabistan yazısı hâkim olmuştur.

Güney Arabistan'da din :

Güney Arabistan'ın eski dini, bunların yazıtlarından öğrendiğimize göre bâriz surette aya, güneşe ve yıldızlara tapma olup, bunlar arasında, erkek bir tanrı sayılan aya tapma, dişi tanrı sayılan güneşe tapmadan daha üstündü. Bunların muhtelif Yemen devletlerindeki önem sıraları şöyledir:

Mainlilerde: Aştar, Vedd, Nekruh, Şems,

Hadramavtılarda: Aştar, Sin, Hol Şems,

Katabanlılarda: Aştar, Amm, Anbay, Şems,

Sebalılarda: Aştar, Havbas, Almakuhû, Şems.

Bütün bunlarda, 1) Aştar (zühre yıldızı ki erkek sayılan bir tanrıdır -Babildeki İstar- göğün sembolüdür) en başta gelen gök tanrısıdır.

2) Vedd veya Sin, Amm veya Havbas asıl en yüksek tanrı, yani ay'dır (bil-hassa «sin» Babilde de aynı idi).

3) Nekruh, (Babilde Makru = zühal veya merih yıldızı), Hol (yabancı mezbalılara günlük getirir); Anbay (tanrılar elçisi Nebo) veya Almakuhû ayın hizmetkârı ve elçisi.

4) Şems: ay tanrısının kızı olup ondan tercihan kadınlar yardım isterlerdi ve bu sebepten sıranın daima sonunda gelirdi.

Ayrıca bunlar yanında ayın anası ve karısı olan büyük bir ana mabut da zikredilmektedir; bu, Mainlilerde Aşera, Sebalılarda ise Harimtu olup genel olarak «İlat» diye de adlandırılır (şahıs adları terkiibinde ve kısaltılarak lat şeklinde bulunur).

Bunlardan başka batı Sebalılarda «Ta'lab» ki Zu Semavî lâkâbı ile anılır ve gök kuşağı (alâim-i sema) tanrısıdır (Aramlılarda «Baal Samayim». Ta'lab için

kurban edilen hayvan başlıca deve dir. (Habul veya Hubal tanrısının adı bundan gelmiştir).

Ay'ın başlıca iki safhasına (büyüyen ve küçülen) ikiz tanrılar gibi, hususî bir şekilde tapılır; yerli geleneğe göre öncüllük hakkı, bazan küçülen aya bazan da büyüyen aya verilir.

Amm (amca), bazan vedd (baba) ya tabidir. Bazan da aksine olarak bu iki tanrı birbirine düşman iki kuvvet gibi çatışır.

Ruzvulat ile Aziz lât, İbranilerdeki Habel (deve veya koyun çobanı) ile Kayn (demirci ve şarkıcı)'ın durumları da böyledir.

Yazıtlarda bir çok tapınak ve yüze varan tanrı adlarına raslanıyor ki bunların bazıları bütün memlekete şâmil tanrılar, bir kısmı da mahallî Tanrılardı. Güney Arabistan tanrılarının mahiyetlerini iyi anlayabilmek için daha eski devirlerdeki Mezopotamya kavimlerinin tanrılarının durumlarıyla karşılaştırma yapmak icap eder. Belki de bunların bir kısmı ziraatla ilgili idi. Bu Yemen tanrılarının eski Mısırın, Oziris, İzis ve Horis kutsal üçlü tanrileriyle karşılaştırılması da enteresan sonuçlar verebilir.

Yemenliler bazan ölmüş hükümdarlara da taparlardı. Yemenliler, milletin kiral soyundan geldiğine, kiral veya hükümdarların da tanrılarının ilk oğlu olduğuna inanırlardı. Herhalde bu inançtan dolayı olacak çoğu yazıtlarda (Tanrı - hükümdar ve millet) ibaresi görülür.

Mısırlıların aksine olarak bunlar tanrı heykeli yapmağa fazla önem vermiyorlardı. Halk, işlerini takdis etmesi için Tanrılara kendi heykellerini sunarlardı. Gene bunun için tanrılara hayvan kurban ederler ve tütsü (buhur) hediye ederlerdi.

Yemenliler senenin belli mevsimlerinde hac yaparlardı. Hac ayına zulhacce veya zulmahacce adını verirlerdi. Yemenlilerin aylara verdikleri adlardan bazıları da biliyoruz; bunların bir kısmı çiftçilikle ilgili idi.

Yemenliler kâhine «reşv» diyorlardı ki bunun manası belki «veren» dir.

Güney Arabistan tarihinin son devirlerini temsil eden humyerlilerde milâdın altıncı yüzyılı başlarında, evvelâ yahudî dini, ondan biraz sonra da hıristiyanlık rağbet buldu. İslâmiyetin ortaya çıkmasıyla da M. 630 senelerine doğru bütün güney Arabistan ve Yemen halkı islâmiyeti kabul etti (46).

(46) Bütün Yemen Medeniyeti hakkında, - bu konu için yukarıdaki notlarda zikredilen eserlerden başka - bak. C. Zeydan, el - Arab Kâbl el-İslâm, 3. baskı, Kahire, 1939, ss. 127 vdd. - M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 243 vdd. - Muhammed Mebruk Nafi', Asruma Kâbl el-İslâm, Mısır, 2. baskı, Kahire, 1952, ss. 92 vdd. - İslâm Ansiklopedisi muhtelif maddeler. - Cevad Ali, Tarih el-Arab Kâbl el-İslâm, 2 cilt, Bağdad, 1951-52, muhtelif yerler. - Ebi Muhammed Hasan b. Ahmed Hemdani, el-İkhlil, 8. kısım, Bağdad, 1931; 10. kitap, 1368 h., muhtelif yerler. - Gustave Le Bon, La Civilisation des Arabes, Paris, 1884, çeşitli yerler. J. Pirenne, Les Grands Courants de l'Histoire Universelle, Paris, 4. ed. 1947, çeşitli yerler.